

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૯૪૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દાદાભાઈ નંદરોજી

વિષય લે. ૨. ૨૫૫૬

મહિનામાં છ વખત પ્રગટ થતું પત્ર.

જ્ઞાનોત્તેજક.

રાજક્રિય, ધાર્મિક-સાંસારિક, (કાવ્ય, વચનામૃત, વૃત્તાંત, વાર્તા, નિબંધ વગેરે) અને વિવિધ (વૈદક, હુન્નર અને પરચુરણ) ઉપયોગી વિષયોનું સમાચાર સંક્રિતનું દરેક માસની તા. ૫-૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ અને ૩૦ મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૪ વર્ષમાં વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલાં બે મોટાં પુસ્તકો ભેટ મળે છે.

લવાજમ માત્ર રૂ. ૨. પોસ્ટેજ ભુક્ત.

ભણેલી સ્ત્રીઓને ખાસ ઉત્તેજન તરીકે તેમની પાસેથી લવાજમમાંથી રૂ. ૦-૮-૦ ઓછા લેવામાં આવે છે.

નમુનો મફત; મંગાવી ખાત્રી કરો.

છોટાલાલ દેસાઈભાઈ.

અધિપતિ “જ્ઞાનોત્તેજક;” અમદાવાદ.

વાંચવા લાયક પુસ્તકો.

સંસાર સુખ સાધન.

રૂ. ૦-૧૦-૦

રંગ રસાયણ વિદ્યા

૦-૪-૦

દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજી

૦-૪-૦

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન હિંદ.

૦-૧-૬

આપણી ઉન્નતિ કોના હાથમાં છે?

૦-૧-૬

હાલની કેળવણી આપણને હીતકર છે?

૦-૧-૬

કાવ્ય સૌંદર્ય ભાગ ૧-૨

૦-૩-૦

તાંબાકુનો કેર.

૦-૦-૬

ના. પ્રિન્સ તથા પ્રિન્સેસની છબી

૦-૧-૦

“જ્ઞાનોત્તેજક”નાં ગ્રાહકોને વિશેષ લાભ.

“જ્ઞાનોત્તેજક”ના ગ્રાહકોને (●) આ નીચાનીવાળાં તમારું પુસ્તકો પોસ્ટેજસહ રૂ. ૦-૬-૦ માં મળશે.

જ્ઞાનોત્તેજક મુદ્રાલય

ઇંગ્લીશ, ગુજરાતી વિગેરે છાપખાનાનું સર્વ પ્રકારનું કામ સાફ સફાઈદાર અને નિયમસર તદ્દન નવા સરસામાનથી સાધારણ ભાવે કરવામાં આવે છે.

મેનેજર “જ્ઞાનોત્તેજક મુદ્રાલય.”

અમદાવાદ—રાયપુર.

દેશભક્ત

દાદાભાઈ

નવરોજી.

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૬૭

સને ૧૯૦૫.

પ્રકાશક—છોટાલાલ દેસાઈભાઈ

અધીપતિ—“જ્ઞાનોત્તેજક.”

અમદાવાદ.

મુદ્રય ૩૦-૪-૦ ચાર આના

આ પુસ્તક અમદાવાદ રાયપુરમાં આવેલા “ જ્ઞાનોત્તેજઃ મુદ્રાલય ”માં
શ્રી. જીટાલાલ દેસાઈભાઈએ છાપ્યું.

દેશભક્ત

દાદાભાઈ નવરોજી.

આ આપણા દેશહિતેચ્છુ મહા પુરૂષનો જન્મ મુંબઈ નગરીમાં સંવત ૧૮૮૧ ના શ્રાવણ વદ ૭ રવીવાર અર્થાત્ તા. ૪ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૨૫ ના રોજ થયો છે. તેમનાં માતાનું નામ માણેકબાઈ હતું. તેમના પુર્વજો મોગલ પાદશાહના વખતમાં સારા પ્રતિષ્ઠિત હતા. તેમના પિતા આ મહાત્માને ચાર વર્ષના મુકી મરણ પામ્યાથી તેમની સંભાળ રાખવાનું સર્વ જોખમ તેમનાં માતૃશ્રીને માથે તે વખતથી આવી પડ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સાધારણ આપીને તેમને નિશાળમાંથી “ એન્ડ્રીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન ” માં દાખલ કર્યા હતા. તેમણે મન સાથે તનની કેળવણીપર પણ લક્ષ સાં રાખ્યું હતું; તેમની અભ્યાસ કરવાની કાળજી અને ચંચળતાથી શિક્ષકો તેમનીપર ઘણી સારી પ્રીતી બતાવતા હતા અને તેમને (Exhibition boy) એટલે કે “ દર્શનિય છોકરો ” કહી બોલાવતા હતા, કારણ દર વખત અભ્યાસ તૈયાર કરવામાં તેમનું અગ્રેસરપણું દેખાતું હતું. તે સાથે તેમની મનન શક્તિ બહુજ જિંચ ચિન્હ દેખાડતી હતી. અર્થશાસ્ત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર વિગેરેમાં તેઓ એકો ગણાતા. પરિક્ષામાં વધારે માર્ક મેળવી આગળ પડતું ઇનામ મેળવવું એ તો તેમને મન સહેજજ હતું.

(૨)

સને ૧૮૪૭ માં તેઓની નિમણુંક એક સારા શિક્ષક તરીકે થતાં તે સદગુણે કરી વિદ્યાર્થીઓના ધણા પ્રીતિપાત્ર થયા અને સને ૧૮૫૧ માં ગણિતશાસ્ત્રના “ પ્રોફેસર ” ના માનવંતા હોદ્દા ઉપર કોલેજમાં નિમાયાનું માન હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ તેમનેજ મળ્યું છે. આ પ્રમાણે તેઓ ડહાપણ, અનુભવ, ખંત અને શીલ સ્વભાવે કરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન તરફથી તેમજ જાહેર મંડળોમાં અગ્રેસરપણાનું માન મેળવવા પાત્ર થયા. જાહેર સેવા બજાવવાનો આરંભ તેમની તરફથી સને ૧૮૪૫ થી થયો છે. તે અરસામાં તેમની આગેવાનીથી ધી રુટુડન્ટ લીટરરી સાયન્ટીફીક સોસાયટી, ધી બોન્ને એસોસીએશન, જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, કન્યાશાળા, ઇત્યાદિ લોકોપયોગી ધણાં ખાતાં રચવાયાં હતાં. દેશોત્તરિ કરવી હોય તો માતા જ્ઞાની હોવી જોઈએ એવું પ્રખ્યાત નેપોલીયનનું ઉત્તમ વાક્ય તેમના પ્રતાપી હૃદયમાં બરોબર કોતરાઈ રહેવાથી આ દેશદાઝીક નરની લાગણી સ્ત્રી કેળવણી માટે અત્યંત ઉશ્કેરાઈ હતી. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની વિદ્વાનોની જુદી જુદી મંડળીઓમાં જુદા જુદા જ્ઞાન, વિદ્યાના તેમજ સામાજિક વિષયોપર તેમણે ધણાં ભાષણો આપ્યાં હતાં. “ સમાચાર દર્પણમાં ” “ સોક્રેટીસ અને ડાયોજનીસ ” એ મથળાથી ધણા લેખો તેમણે લખ્યા હતા. આથી તેમની વિદ્વતા, સ્વતંત્રતા અને બાહોશીનાં વખાણુ ચોતરફ થતાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ધણી સારી બંધાઈ. ત્યાર બાદ સને ૧૮૫૧ માં “ રાસ્ત ગોક્તાર ” પત્ર પહેલવહેલું તેમણેજ કાઢ્યું. તેના અધિપતિનું કામ બે વર્ષ સુધી તેમણે કર્યું. તે “ રાસ્ત ગોક્તાર અને સત્ય પ્રકાશ ” પત્ર આ પ્રતાપી નર અને તેવાજ સુધારાના સાથી મરહુમ માનવંત મી. કરસનદાસ મુળજીના નામે ચાલેલું હજી હયાતીમાં છે. આ પ્રમાણેના આપણા દેશદાઝીક મહાન નર દાદાભાઈએ જાહેર

સેવામાં ધણો વખત રોકવા ઉપરાંત તે સમયે ફ્રેન્ચ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું હતું. તેઓ યુવાવસ્થાથીજ ઉદ્યોગી હતા.

વિદ્યા, વેપાર, હુન્નર કળા ઇત્યાદિમાં આગળ પડતાં, આપણા ઈસ્ટીશ રાજ્યના મુખ્ય સ્થળ ઇંગ્લાંડમાં મેસર્સ કામા કંપનીના ભાગીદાર તરીકે શેઠ દાદાભાઈ સને ૧૮૫૫ માં ત્યાં પધાર્યા. ત્યાં તેમને હિંદહિતેચ્છુ મી. બ્રાઇડ, મી. ફ્રાસેટ અને મી. ગ્લાડસ્ટન જેવા મહાત્માઓની સાથે સારો સ્નેહ બંધાયો. અત્યાર સુધી તેઓ ફક્ત મુંબઈ ઇલાકાના લાલ માટે પ્રયાસ કરતા હતા પણ હવે આખા હિંદુસ્તાનના લાલ માટે કમર કસી પ્રયત્ન કરીને જય વાવટા ઉડાવવા માંડ્યા. ત્યાં જઈ શરૂઆતમાં તેમણે અંગ્રેજ પ્રજા પાસે હિંદુસ્તાન સંબંધી સ્વાલોની ચર્ચા ભાષણોદ્વારા ચલાવી અને મુંબઈ ઇલાકાના કેટલાક ગૃહસ્થોને પોતાના પુત્રો વિગેરેને અભ્યાસ માટે ઇંગ્લાંડ મોકલવા સમન્વવવા લાગ્યા અને જેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા તેમની દેખરેખ રાખવાનું કામ તેમણે માથે રાખ્યું. હજુ પણ આ દેશમાંથી જેઓ ત્યાં જાય છે તેઓ આ માયાળુ નરની પોતા માટેની ચાહના અને સંભાળ વિષે સ્તુતિ કરે છે.

ખાસ કામા કંપની તરફથી જે વેપાર કાર્ય માટે મી. દાદાભાઈ વિલાયત પધારેલા તેમાં પ્રમાણીકપણે સારી કુશળતા દેખાડી તે કામ રૂડી રીતે કરવાની સાથે દેશકલ્યાણનાં કામો કરવા તેઓ જુલતા નહોતા; ત્યાં તેઓ ધણી પ્રસિદ્ધ મંડળીઓના સલાસદ નિમાયા. ઉપરાંત લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટીના પ્રમુખ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના મંત્રી અને લંડન યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રોફેસર નીમાયા હતા. તે સિવાય ધણાં સારાં ખાતાંઓ સાથે સારો વગ ધરાવનાર તરીકે એ નર ગણાયા છે.

મી. દાદાભાઈએ હિંદ પ્રધાન લોર્ડ સ્ટેન્લી સાથે સીવીલ સર્વીસની પરિક્ષા માટે ઉચ્ચર ઓછી કરવા સામે સને ૧૮૫૯ માં પત્ર-વ્યવહાર ચલાવ્યાથી ઇંડીયા ઓફીસે કબુલત આપી કે હવે પછી સીવીલ સર્વીસના કાયદામાં આગળથી પ્રસિદ્ધ કીધા વીના ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. ત્યારબાદ “લંડન ઇંડીયન સોસાયટી”માં ભાષણ આપ્યાથી સંસ્કૃત અને અરબી ભાષાની માર્ક સીવીલ સર્વીસની પરિક્ષામાં ઓછી કરેલી તે પ્રથમ માફક રાખવી હતી. સને ૧૮૬૦ થી સને ૧૮૬૭ સુધીમાં ત્યાંની જુદી જુદી મંડળીમાં જુદી જુદી બાબતોપર ભાષણો આપ્યાં અને નિબંધો વાંચ્યા. દાખલા તરીકે મી. ક્રાફ્ટે એશિયાના લોકો વિશ્વ કહેલું નાપાયાદાર છે એવું ઇન્થો-લોજીકલ સોસાયટીમાં “એશિયા અને યુરોપના લોકો” એ મથાળાથી ભાષણ આપી સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. ઇંગ્લાંડની હિંદુસ્તાન પ્રત્યેની ફરજ, સીવીલ સર્વીસમાં હિંદવાસીઓને દાખલ કરવા માટે મેમોરીયલ અને એડ્રેસ, એબિસિનિયન લડાઈના ખર્ચ માટે વાંધા દત્તાદી એવા એવા ઘણા ઉપયોગી વિષયોપર ઉત્તમ અસરકારક ભાષણો આપી મી. દાદાભાઈ હિંદુસ્તાન ખલકે ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા વિગેરે સુધરેલા મુલકોમાં પણ કુકાર્તીવાન થવાને ભાગ્યશાળી થયા; પછી સને ૧૮૬૯માં સ્વદેશમાં આવ્યા તે વેળા સ્વદેશ પ્રેમી સમજી સંજનો તરફથી તેઓ સાહેબને ધણુંજ ઉલટથી મોટી જાહેર સભા ભરી હર્ષાનંદભેર ગર્જનાથી અતિ પ્રેમાળુ શબ્દોએ શાખાશી આપી વધાવવામાં આવ્યા હતા તેમજ ઉત્તમ પ્રકારનું માનપત્ર અને રૂપિયાની થેલી ભેટ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

હિંદવાસીઓ કાયદાની લડત કરી જાણુતા નથી. બીજા દેશો માફક તોફાન દગો કરવામાં પોતાની હલકાઈ માને છે. દૈવેચ્છા ગણી

પડતાં દુખ અને ભુખમરો સહન કરે છે. ભારતભૂમીની આ સ્થિતિથી દયાળુ દાદાભાઈનું કાળજીનું કપાતાં તેમણે તે બાબે હંડી ખોળ કરવા માંડી અને તે સંબંધી “બોમ્બે એન્ય ઓફ ધી ઇસ્ટઇન્ડીયા એસોસિએશન” હજુર બાપણો આપ્યાં તથા વાંચ્યાં એટલુંજ નહિ પણ “ઇન્ડીયા ઓફીસ” સાથે તેને લગતો પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. દાખલા તરીકે “હિંદુસ્તાનની હાલત, હિંદુસ્તાનની ગરબે, હિંદુસ્તાનનો વેપાર, હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી વ્યવસ્થા, સિવિલ સર્વીસની પરિક્ષાના ધોરણ” ઇત્યાદિ. મી. દાદાભાઈના આ સ્તુત્ય પ્રયત્ને કરી “સ્ટેચ્યુરીટી સિવિલ સર્વીસ” નું ધોરણ સરકારે દાખલ કર્યું અને ઉપરની બાબતોમાં પ્રજનનું ધ્યાન ધણું ખેંચાયાની સાથે તેનું પરિણામ લગભગ સારું જણાયું છે. આવી આવી બાબતોમાં મી. દાદાભાઈનું જ્ઞાન અને મહેનત જોવાથી તેઓ ખરેખરા દેશભક્ત તરીકે સૌના હૃદયમાં ડોરાર્ધ ગયા.

મી. દાદાભાઈની મહેનત અને ઇસ્ટ ઇન્ડીયા એસોસિએશનની મદદથી સ્થપાયેલી “પાર્લામેન્ટરી સિક્રેટ કમીટી” આગળ હિંદુસ્તાનની હાલત” વિષે સાક્ષી આપવા મી. દાદાભાઈ પાછા સને ૧૮૭૩ માં ઇંગ્લાંડ ગયા. તેમની સાક્ષીથી એ કમીટીએ જે જે હકીકત જાણી તેથી ન્યાયી અગ્રેજોનું ધ્યાન હિંદુસ્તાનના સ્વાસ્થ્ય તરફ ધણું ખેંચાયું. પાર્લામેન્ટરી બુલુકમાં મી. દાદાભાઈએ કરેલી સુચના પૈકી કેટલીકની નોંધ નહિ લેવાયાથી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં “હિંદુસ્તાનની હાલત” વિષે જે અસરકારક લેખ લખી આપેલો તેને હિંદુસ્તાનનો પ્રધાન રદ કરી શક્યો નથી. ઘણી કુશળતાથી લખાયેલા એ લેખનો થોડોક સાર આપવો અગત્યનો છે તે નીચે પ્રમાણે:—

‘દેશનો વહીવટ ચલાવવા જે ‘ફારીન એજન્સી’ રાખી છે તે એટલી બધી બોજણ છે કે તે ખર્ચાળુ વહીવટ ચાલુ રહેવો ઘણો અશક્ય છે કારણ કે તે અસહ્ય છે. જમીનની અનેક પ્રકારની પેદાશો, ખાણો અને લાવ લેઈ જવાનાં સાધનો ધ્યાદિથી જે પેદાશ થાય છે તેની માણસ દીઠ વાર્ષિક ૨૦ રૂપિયા કરતાં વધારે સરાસરી આવતી નથી. આ રીતે સૃષ્ટિમાં સર્વથી ગરીબ દેશ હિંદુસ્તાન છે. તેના રાજ્યવહીવટ માટે વાર્ષિક ૮૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે, જેમાંના અર્ધા તો બહાર ઉડે છે. ઇંગ્લાંડમાં માણસ દીઠ ૩૫૦ રૂપિયાથી વધારે વાર્ષિક આવકની સરાસરી આવે છે અને જે કાંઈ કર આપવો પડે છે તે પાછો તેઓનાજ લાભમાં ફેરે છે એટલે કે એક રૂપમાંથી બીજા રૂપમાં તેમને તે પાછો મળે છે; તેથી ઇંગ્લાન્ડનો પૈસો ઇંગ્લાન્ડમાંજ રહે છે; બહાર જતો નથી. લોન્ડનની ખરીદીમાં જે જાય છે તે પણ બાજ સાથે ખાછા મળે છે. દેશને ધનવંત કરવાનું તે સાફ સાધન છે. આ રીતે હિંદુસ્તાન ગરીબ છે; તે સાથે તેના કર ભરનારાઓને પોતાની પેદાશથી બેવડી રીતે કર આપવો પડે છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડ ૧૦ અબજ રૂપિયાની પેદાશ ઉપર બ્રિટીશ ખજાનામાં ૮૦ કરોડથી ૧ અબજ સુધી રૂપિયા આપે છે, (તે પણ લોકોનાજ ઘરમાં પાછા જાય છે.) ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ૪ અબજ રૂપિયાની પેદાશ ઉપર ૮૦ કરોડનો બોજો નાખવો તે જેમ પ્રજાનો પ્રાણ લેનાર છે તેમ સુધરેલી પ્રજામાં એવો રાજ્યવહીવટ કર્તાની કીર્તિને એજ આપનાર છે. માટે આવક જેટલો ખર્ચ રાખી ખર્ચાળુ રાજ્યવહીવટ કરવાની રીતી ફેરવી નાખવી અને સિવિલ સર્વીસની પરિક્ષા જેમ ઇંગ્લાન્ડમાં લેવાય છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ લેવી જોઈએ, કારણ કે જે દેશમાં તેઓને વહીવટ કરવો

છે તેનાથી ૬ હજાર માઈલ દૂર ઇંગ્લાન્ડમાંજ પરિજ્ઞા રાખ્યાથી દેશીઓને મોટા ગેરલાભ થાય છે. ગરીબ હિંદુસ્તાનની દાદ લેઈ તેને ન્યાય આપવો એ બ્રિટીશ પ્રજાનું ભુખણ છે.” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

મી. દાદાભાઈ સને ૧૮૭૫ માં વડોદરા રાજ્યના પ્રધાનપદે ની-
માયા હતા. તે સમય મહારાજા મદદાવરાવન્ત્રી સમગ્રશક્તિની આમી-
થી રાજ્ય ખટપટ ઘણી છતાં તેઓની બાહોશીથી રાજ્યને સારા
ધોરણુપર મુકવાની ઉત્તમ પ્રકારની યોજનાઓ પ્રગટ હતી.
પરંતુ માહા ભાગ્યે તે સમયના ત્યાંના રેસીડેન્ટ કર્નલ ફેર સાથે તે
સ્વતંત્ર કૂશળ ગૃહસ્થને અરુચિ થતાં તેની ખટપટને લીધે થોડા
વખતમાં પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવાનું બન્યું હતું, જેના પરિ-
ણામે થોડાજ વખતમાં તે મહારાજાપર એજ રેસીડેન્ટને ઝેર આપ-
વાની કોશિશનું તહોમત મુકાર્થ કમીશન કેસ ચાલેલો, પણ પ્રખ્યાત
બારીસ્ટર મી. સારજન્ટ એલેન્ડાઇનની વિદ્વત્તા ભરેલી બાહોશીથી કેસ
નાસાખીત ઠર્યો, પણ રાજ ચલાવવાને નાલાયક હોવાનું ના. વાઇસ-
રોય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે હરાવ્યાથી રાજપદભ્રષ્ટ થયા વખત આવ્યો. આ
પ્રધાનપદ છોડી તેઓ મુંબઇ ગયા ત્યાં તેઓ કોરપોરેશન અને ટા-
લિન કૌંસીલના મેમ્બર તરીકે ચુંટાયા. એ કારકીર્દીમાં પાણીના
અખંધમાં સરકારની એક મોટી ભુલ ગતાવીને કોરપોરેશનને ૫૦ લાખ
રૂપિયાના ખર્ચના ખાડામાં પડતાં બચાવી હતી, તેને માટે કોરપોરેશને
તેમનો ખાસ ઉપકાર માન્યો હતો.

સને ૧૮૭૬ માં તેઓ સાહેબ કોરપોરેશનના સભાસદ તરીકેનું
રાજીનામું આપીને પાછા પોતાને પ્રિય થઇ પડેલા ઇંગ્લાન્ડમાં પધાર્યા.
તે સમયમાં દેશીઓને ઉંચા હોદ્દા મળવા વિષે તથા સિવિલ સર્વીસ
અખંધી સર અસંકલિત પેરીન સાથે લાંબો વખત પત્ર વ્યવહાર ચ-

લાવ્યો અને રાજ્યના નોકરોને અપાતા મોટા પગાર તથા પેન્શન વિગેરે બાબત સર ડેવીડ વેડરબર્ન સાથે લેખ લખ્યા હતા. સને ૧૮૮૦ માં 'પંજબ તથા હિંદુસ્તાનની પેદાશ અને ગરબો' એ વિષે હિંદુસ્તાનના પ્રધાનને નિબંધ લખી મોકલ્યો હતો, તેમજ મી. હેડમેન સાથે સન ૧૮૮૧ સુધી હિંદુસ્તાનના હિતની બાબતો વિષે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો.

ઈંગ્લાંડથી સ્વદેશમાં પાછા સને ૧૮૮૨ માં પધાર્યા કે તુરત મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈ ધણી અગત્યની સેવાઓ બજાવતા રહ્યા હતા. વળી આપણા પ્રિયતમ લોર્ડ રિપન સાહેબે નીમેલા "એજ્યુકેશન કમિશન" પર કેળવણી સંબંધી નિબંધ લખી મોકલ્યો હતો અને "ધી વોઇસ ઓફ ઇન્ડિયા" નામે પત્ર કાઢવા માંડ્યું હતું. આપણા માનવંત લોર્ડ રિપન સને ૧૮૮૪ માં સ્વદેશ સિધાવતાં તે નામદારને યોગ્ય ઇતિહાસમાં નોંધી લેવા જોગ ઉત્તમ પ્રકારનું માન આપવામાં દેશદાઝીક મી. દાદાભાઈની આગેવાની હતી. ત્યાર પછી મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રેએ મી. દાદાભાઈને મુંબઈની ધારાસભામાં ખાસ વધારાના સભાસદ તરીકેનું પદ સને ૧૮૮૫ માં આપ્યું હતું અને તેને માટે પ્રબલ એવંત હર્ષ દર્શાવ્યો હતો. એજ વર્ષની આખરે ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસની પ્રથમ થએલી સ્થાપનામાં તેઓ સાહેબે ધણો અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં આ દેશની લડત યથાસ્થિત ચાલ્યા સિવાય લોક-લાલ જળવાવો મુશ્કેલ માની તેઓ પાછા સને ૧૮૮૬ માં ઈંગ્લાંડ ગયા પણ કાળ ગતિના નિયમ પ્રમાણે જુજ મત ઓછા રહ્યાથી તે વેળા તેમની તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ નહિ. તો પણ જંપીને બેસી નહિ રહેતાં તે ઊઘોગી વીર નરે "ધી લડન ટાઇમ્સ" અને "ડેલી

ન્યુસ ” જેવાં મોભાદાર પત્રોમાં હુડીઆમણુ અને જેવડાં ચલણુ માટે લખાણુ ચલાવ્યું, જેના પરિણામથી પ્રથમ ગાયકવાડ વિગેરે રાજ્યોમાં ચાલતાં જુદાં ચલણુ બંધ થઇ રાણી સિકાનુંજ મુંબઇ-ગરાનું ચલણુ ચાલતું થવા પામ્યું. ઉપર પ્રમાણેનું લખાણુ ચલાવ્યા ઉપરાંત હિંદુસ્તાન સંબંધી ચર્ચા ધણી જોસભેર ચલાવી અને સને ૧૮૮૬ માં નેશનલ કોંગ્રેસની બીજી બેઠક થવાના સમય પર ખાસ તેટલાજ માટે તેઓ કલકત્તે આવ્યા; હિંદી આ મહાન રાજદ્વારી સભાએ આ સભાના પ્રમુખપદનું માન મી. દાદાભાઈને આપ્યું અને તે તેમણે સ્વીકાર્યું. તે સમય તેમણે કરેલા ઉમદા બા-પણથી વિદ્વાન યોદ્ધા બાબુઓ પણ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. ધણા હર્ષ અને ઉમંગથી તે મહા વિદ્વાન સભામાં તેમને માટે સાબાશ સા-બાશના પોકાર થઇ રહ્યા હતા.

મી. દાદાભાઈએ કલકત્તાની કોંગ્રેસમાંથી મુંબઈ આવીને ઇન્ડિયન સર્વિસ ” નામે એક પત્ર કાઢ્યું. આ સમયે મુંબઈમાં “ પબ્લિક સર્વિસ કમિશન ” બેઠું હતું તેની આગળ તેમણે પ્રશ્નો-ત્તર ધડી આપ્યા હતા અને મોટેથી સાક્ષી પણ આપી હતી. એ પ્રમાણે તેઓ મુંબઈ રહીને પ્રજા હિતમાંજ મન્યા રહેતા; તેવામાં વિલાયતી મિત્રોના આમંત્રણથી પાછા લોક કલ્યાણાર્થે પાર્લામેન્ટના સભાસદ થવાના પ્રયત્ન માટે ઇંગ્લાંડ ગયા, જે વેળા સોબતી મી. થોસ પણ સાથે સિધાવ્યા હતા. મી. દાદાભાઈએ આ વખત ત્યાંના લોકોને હિંદુસ્તાનની ખબર આપવા માટે “ ઇન્ડિયા ” નામે પત્ર કાઢવાની ગોઠવણુ કરી, જે હજી સારી રીતે ચાલે છે. પ્રયત્નનાં ફળ આખવાનો સમય સમીપ આવ્યો એટલે કે સને ૧૮૯૨ માં ઇંગ્લાંડનું નવું “ ઇલેક્શન ” થયું તે વખત સેન્ટ્રલ હિન્સબરી પ્રગણુ

તરફથી પાર્લામેન્ટમાં બેસવાની મી. દાદાભાઈએ ફરી ઉમેદવારી કરી. જબરા હરફે સામા થયા છતાં તે જગત વિખ્યાત મહા માનવંતી પાર્લામેન્ટ જેવી સભાના સભાસદ તરીકેનું મહાન પદ તા. ૭ જુલાઈ સને ૧૮૯૨ ના રોજ તેઓ પામ્યા, જે અનુપમ પદ હિંદવાસી તરીકે પહેલવહેલા મી. દાદાભાઈ પામ્યા છે.

ઘણા વખતની ધારેલી મુરાદ પાર પડવાથી તેમને બહુ આનંદ થયો. તેમજ તેમને જાણનારાઓનાં હૃદયમાં અલૌકીક આનંદના ઉજ્જરા ઝિજ્ઞા રહ્યા હોય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ મહા વિજય થવાથી હિંદી પ્રજાના દરેક સમજીવર્ગમાં પોતાને અલબ્ય લાભ થયો મનાવા લાગ્યો અને તારથી તે ખબર આવતાં હામ હામ આનંદ ઉત્સવ કરી પ્રજાવર્ગે અત્યંત હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો, તેમજ મી. દાદાભાઈ તેમજ તેમને ચુંટી કાઢનાર ફ્રિન્સબરીના લોકો ઉપર મુબારકબાદી તથા ઉપકારના તાર મોકલ્યા.

તે પછી “ ઇંડીયન નેશનલ કોંગ્રેસ ” નો નવમો મેળાવડો લાહોરમાં થયો ત્યારે પણ તે મહાન રાજકીય સભાના પ્રમુખસ્થાને બિરાજવા માટે તેઓશ્રીને વિનંતી થઈ હતી. તે સમય “ ધર્મીનેધેર ધાડ ” એ કહેતી પ્રમાણે તેમના પરમ પ્રિય પુત્ર કચ્છના ડાક્ટર મી. અરદેશરનું અકાળ મૃત્યુ થયા છતાં હિંદ હિતમાંજ ગુંથાઈ રહેલ મનવાળા આ માનવંતા મહા પુરૂષ હિંદવાસીઓના આમંત્રણને સ્વીકારીને તા. ૩ જુલાઈસેંબરના દીવસે મુંબઈમાં પધાર્યા. તે વેળા પ્રજા તરફથી તેમને ઠેકાણે ઠેકાણે જેટલી જિલટ અને માનથી વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા તેટલી જિલટબેર સમગ્ર હિંદવાસીઓ તરફથી માન મેળવવાને કાંઈ પણ નર અઘાપિ પર્યંત હિંદમાં બાગ્યાણી થયો નથી. આપણા લોકપ્રિય માજી વાઈસરોય લોર્ડ રીપન પ્રત્યે પ્રજાએ

જતાવેલી ઉલટ અને લાગણી કરતાં પણ આ સમયે પ્રજા ઉલટ અને લાગણીથી મી. દાદાભાઈને મળેલું માન અધિક દેખાયું હતું. આખા ભરતખંડનાં જુદાં જુદાં શહેરો તરફના પ્રતિનિધીઓ મી. દાદાભાઈને આપવાનાં માનપત્રો લેઈને મુંબઈમાં હાજર થયા હતા. એ સઘળાં માનપત્રો સામટાં આપવા માટે તા. ૧૬ ડીસેમ્બર સને ૧૮૯૩ ના રોજ મુંબઈ ટાઉન હોલમાં દશ હજાર ગૃહસ્થોની એક ગંજવર સભા મળી હતી. તે દેખાવ દેવતાઈ હતો. આ સંખ્યાખંધ માનપત્રોમાં મી. દાદાભાઈએ બળવેલી ઉત્તમોત્તમ દેશસેવાની બારે સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી, તેમજ રમણિય અને સુગંધીદાર કુલ ગોટાનો વર્ષાદ વર્ષા રહ્યો હતો.

મી. દાદાભાઈએ દેશસેવા કેવી કેવી રીતે બજાવી છે તે તથા તેમના પ્રત્યે સુધરેલ વિદ્વાન પ્રજાની લાગણી કેટલી બધી ખેંચાયેલી છે તે સંબંધી થોડાક વધારે ખ્યાલ પ્રજાને થવા માટે જથાખંધ માનપત્રો પૈકી “મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી એસોસિએશન” તરફથી અપાયેલું માનપત્ર નમુના તરીકે વાંચક વર્ગને અગત્યનું થઈ પડવું સમજી આ સ્થળે ટાંકી જતાવું છે.

“તમે માનવંતા સાહેબને એકવાર ફરીથી અમારા વચ્ચે જોઈને અમે “મુંબઈના પ્રેસિડેન્સી એસોસિએશન” ના સભાસદો બારે હેતની લાગણી સાથે ખુશી થયા છીએ અને અંતઃકરણથી તમારો સત્કાર કરીએ છીએ. બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની તમારી ફતેહમંદ કોશીશને પરિણામે તમે તમારા માટે, તેમજ તમારા સ્વદેશીઓને માટે જે માન ભરતમે મેળવ્યો છે, તેથી અમારો હર્ષ ધણો વધ્યો છે.

અમારા તરફના વળતા ઉપકાર અને માયા, તેમજ અમારા ત

રફનાં વખાણ અને અભિમાન મેળવવાના જે ભારે હક આપ
ધરાવે છે, તેમાં સેન્ટ્રલ પ્રીન્સિપીના મેમ્બર તરીકે પાર્લામેન્ટની
ચુંટણીએ ખાસ વધારો કર્યો છે. તેથીજ આખા દેશ પ્રત્યેની તમારી
શુદ્ધ સેવાઓ માટે જાહેર કરી શકાય તે કરતાં પણ વધારે અમે
તમારા ઉપકારી થયા છીએ અને બીજી તરફથી જ્યારે એમ જોઈએ
છીએ કે, પાર્લામેન્ટનો પહેલવહેલો હિંદી સભાસદ થનાર ગૃહસ્થ,
મુખ્યમંત્રી રહીશ છે, સારે અમે કાંઈ થોડા ખુશી થતા નથી.

છ વર્ષ ઉપર ઇંગ્લાંડ જવા માટે આપે આ દેશનો કીનારો છો-
ડ્યો, સારે જાહેર પ્રબળ ઉપયોગી થઈ પડવા જેવો ઉંચો હક હિં-
દુસ્તાનના એક દેશીને મળવાના સંજોગો છેકજ અસંભવીત હતા.
બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાનો હક મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર
એક દેશીએ, તેની સામે આવતા તેની જાત તથા પક્ષાપક્ષ અંતર-
ભાવોને લીધે જે જે મહા વિટંબનાઓ પસાર કરવી પડે છે અને
જેને લીધે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાનો માર્ગ કુદરતી રીતે બંધ થાય
છે, તેવી અનેક વીટંબનાઓ સામે લડત કરવી પડે છે. હિંદુસ્તાનના
દેશીઓમાં તમે પહેલવહેલોજ એ અટકાવને તોડ્યો છે અને બ્રિ-
ટીશ પાર્લામેન્ટમાં એક હિંદી પ્રતિનિધી નીમાવાની અબ્જયબીને ઝોંઘી
કરી છે. એજ અજીવ કાળજી, એજ મક્કમ ખંત, અને એજ ત-
મારી ન્યાયબુદ્ધિના ઠરેલપણાએ તમારા દેશની સેવા બજાવી છે
અને તેણેજ પક્ષાપક્ષના વાંધાઓ તથા અસબ્ય તિરસ્કાર અને હદ
વગરની હાંસી ભરેલા ન્યાત જાતના તક્ષવતોની આડોમાંથી આપે
સાધેલી જગ્યા, કે જ્યાં તમે તમારા દેશની સેવા યોગ્ય રીતે બજાવી
શકો, ત્યાં તમને લાવી મુક્યા છે. પાર્લામેન્ટમાં તમારી હાજરી બ્રિ-
ટીશોને એક ધીરજ સમાન છે કે એક કેળવાયેલો અને બાહુશ હિંદી

આણંદનગર, યોગ્યતા અને બાહોશીમાં એક લાયક અંગ્રેજ બચ્ચાની બરોબરી કરવાને શક્તિવાન છે અને તેમ કરીને બ્રિટીશ પ્રજાની નજરમાં આ દેશના લોકોની સ્થિતિને મોટા ભરેલી કરવાને શક્તિવાન છે. તમારો આ શુભ દાખલો તમારા દેશીઓને એક જામીનગીરી સમાન છે કે, પોતાના દેશની સ્થિતિ સુધારવા અને વધારવામાં પ્રયત્ન કરવા ખાતર બાહોશી, ખંતભરેલો પ્રયાસ અને હાથમાં ધરેલા હેતુના શુદ્ધપણાનાં સાધન અથવા પ્રસંગોની તાણુને લીધે ખામી આવવા દેવી જોઈતી નથી. ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે પરસ્પરની બંધી લાગણીનાં ચિન્હ તરીકે તથા હિંદુસ્તાનના વગર પ્રતિનિધિના કરોડો લોકો પ્રત્યેના અંગ્રેજ ચુંટણી કરનારાઓના ઔદાર્યની એક પ્રત્યક્ષ સાબીતી તરીકે, પાર્લામેન્ટની તમારી ચુંટણી, અને દેશના લોકોને માટે ઉંચામાં ઉંચી રાજ્યદ્વારી અગત્યનો ઐતિહાસીક બનાવ છે.

પણ જ્યારે સેન્ટ્રલ પીન્સબરીના ચુંટણી કરનારાઓએ એક હિંદી પ્રતિનિધીને પસંદ કરી પોતાના ઔદાર્ય માટે મોટી કીર્તી મેળવી છે ત્યારે ખસુસ કરી આ દેશના લોકોનાં ભાગ્ય કે તે પસંદગી તમો જેવા પ્રજા-સેવાના કામમાં નિષ્કલંક, અણહદ અંતિલા, અને સદ્દેહિત ભક્તિભાવ ધરાવનારા ગૃહસ્થ ઉપર ઉતરી છે. લગભગ ૫૦ વર્ષથી તમોએ તમારી સેવા એકજ સાધ્ય હેતુથી તમારા દેશને અર્પણ કરી છે, જેવી સેવા સુધરેલી દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં દેશ-સેવા બજાવવામાં તન મનથી પડનારા કોઈ પણ શહેરીને ખસુસ કરીને જોય આપે. ભરતખંડની દરિદ્રતા, ઇતિહાસમાં ન જણાય એવો તેનો ઉડાઉના ખર્ચવાળો રાજ્યવહિવટ, અને તેની કકળતી કરોડો મુંગી પ્રજાની હાજતો તથા ફરીઆદોએ તમારા અંતઃકરણમાં હ્રદયેશની પહોલી જગા લીધી છે. દરેક પ્રસંગે તમોએ તમારા અંગત

લાભોને ખુદ દેશના મોટા અને વધુ અગત્યના લાભો આગળ ભોગમાં આપ્યા છે. હમણાં આ તકે પણ વયોવૃદ્ધ થયા છતાં અને તમારા મગજ ઉપર સંસારી ફટકાનો ભારે જખમ તાજો છતાં તમે લાહોરમાં મળનારી મોટી કોંગ્રેસમાં પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ બજાવવાના આ-મંત્રણને માન આપી પ્રમુખસ્થાને બિરાજવાને છેક દુરથી આવ્યા છો.

તમારી જન્મભુમી તરફનો તમારો અતિ ઘણો પ્યાર, અમારા સ્નેહ અને હૃદયની લાગણીને તિક્ષ્ણ કરે છે. જેમ પાર્લામેન્ટમાં તમારી ફતેહ આપ્યા હિંદી બ્રિટીશ શહેનશાહતમાં હર્ષ પ્રવર્તીવ્યો હતો તેમજ તમારા એક પુરા દીકરાના મરણે અમારી અંતઃકરણની દીલ-સોજ ખેંચી છે. હિંદુસ્તાનમાં જેમ તમે તમારા કામ, તમારી કસોટી, અને તમારી વીટબણાઓથી આપ્યા દેશના લોકોનાં અંતઃકરણને ખેંચી શક્યા છો, તેમ કોષકંજ કરતા પામ્યું હશે. પાર્લામેન્ટમાં તમે બજાવેલા કામે, તમારો દેશબંધુઓએ તમારા ઉપર રાખેલી આશા ફળીભુત કરી છે. રીતસરની ચુંટણીથી તમે અમારા પાર્લામેન્ટના પ્રતિનીધી નીમાયા નથી, છતાં તમે આપ્યા ભરતખંડની દરેક જાત અને વર્ણથી બનેલી પ્રજાની લાગણીઓ અને વિચારોને ખરા રૂપમાં બહાર પાડેલ છે. તમારા અંગ્રેજ ચુંટણી કરનારાઓ તરફની તમારી ફરજ ઉપર યોગ્ય દરકાર રાખતા હોવા છતાં પ્રસંગ નીકળતાં હિંદુસ્તાનની હિમાયતે નીકળવામાં અને તેની ફરીયાદો શહેનશાહી પાર્લામેન્ટની જાણમાં લાવવામાં કદી પાછી પાની કરતા નથી તે પુરેપુરી ખાતરી રાખીનેજ, કે મોડે વહેલે પણ એ અપક્ષપાત ન્યાયમંડળ તરફથી ન્યાય મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

તમે વળી ઘણા મોટા દીલના અને ઉદાર મનના અંગ્રેજ મૂલ-સ્થેત્વી દીલસોજ, એજ ઉમદા હેતુ તરફ ખેંચાવી છે અને પાર્લા-

મેંટમાં એક હિંદી પક્ષરૂપે વગર સ્વાર્થે કામ બજાવનારાઓની એક મંડળી ઉભી કરી છે, જેના તમે, સર વિલીયમ વેડરબર્ન જોડે જન અને જીવ જેવા છો. એ પક્ષ ગમે તેટલો નાનો છતાં, પોતાના કામમાં સંપૂર્ણ ઉત્સાહી છે અને છેલ્લા બનાવોએ દેખાડી આપ્યું છે કે પાર્લામેન્ટ હજુર તકરારને માટે હિંદી બાબતો નીકળતાં તે એક સત્તા અને બળ જેવી ગણાય છે.

આ દેશના કરોડો નિરાશ્રિતોના હિતને માટે અનેક ન્યાયી અંગ્રેજો, જેઓ આપણા હિતની ખંતીલી હિમાયતથી હિંદુસ્તાનના મેન્બરનું મત મેળવવાને લાગ્યશાળી થયા છે, તેની દીક્ષાસોજી ખેંચી છે. આ માનવંતા અંગ્રેજ બચ્ચાઓએ પોતાની પાછળ ઉમદા વારસો રાખ્યા છે. મી. બ્રાઇટ, મી. બ્રાડલો અને બીજાઓ તરફ ભરતખંડ પોતાની ભારે કરજની લાગણી ધરાવે છે. તમે સાહેબ ઉપર હવે તે સુક્રીર્તાભર્યો બોળે આવી પડ્યો છે. ભરતખંડની હિમાયત તેઓ ખંતથી કરતા હતા, અને તમે તો ભરતખંડ તમારો પોતાનો દેશ હોવાને લીધે અને તેની હાજતો તથા જરૂરીઆતોની પુરેપુરી માહિતગારીને લીધે તે કામ કરવા વધારે બળવંત છો.

તમે તે હિંદુસ્તાનના મેન્બર કરતાં વધારે હિતસ્વી છો. તે ઉત્તમ સેવા બજાવવાને તમે દીર્ઘાયુષી થાઓ અને તમારા દેશની સેવા પાર્લામેન્ટમાં રહીને તથા બહાર રહીને પણ બજાવો, અને તમારું નામ, જે આ શહેનશાહતના દરેક ખુણા ખોચરામાં, દરેક ઘર અને કુટુંબમાં એક ધરગતું નામ થઇ પડ્યું છે, તે નામને વધુ ઝળકાટ આપો."

ઉપરનાં તથા બીજાં માનપત્રોનો સામટો જવાબ મી. દાદાભાઈએ ઘણીજ અસરકારક ભાષામાં દીક્ષાસોજીભર્યો આપ્યો હતો. એ પછી મી. દાદાભાઈ બાહ્યમાં મળનારી કોમિસનું પ્રમુખપદ લેવાને બાહ્ય

ગયા હતા. ત્યાં જતાં રસ્તામાં દરેક ઠેકાણેથી તથા લાહોરમાં તેમને પ્રબળ તરફથી ભારે આવકાર મળ્યો હતો. લાહોરમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ઘણું ઉમદા ભાષણ કર્યું હતું, જેને માટે સર્વેએ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. લાહોરથી પાછા મુંબઈ આવીને તેઓ ઈંગ્લાંડ ગયા હતા, ત્યારથી અઘ.પિ સુધી તેઓ ત્યાં રહીને આ દેશના કલ્યાણ માટે પોતાનાથી બનતું કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી.

લાહોર કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેનું કાર્ય પૂર્ણ કરી મી. દાદાભાઈ ઈંગ્લાંડ ગયા તે પછી પણ મી. દાદાભાઈએ હિંદ હિત માટેનો પોતાનો પ્રયાસ જરૂરીજ રાખ્યો. કમનસીબે સને ૧૮૯૫ માં પાર્લામેન્ટની ફરી ચુંટણી થઈ અને તેમાં પુન્ય દાદાભાઈ નિષ્ફળ ગયા. હિંદવાસીઓ તેથી ઘણા દીલગીર થયા પરંતુ મી. દાદાભાઈ તો જરાએ નાશીપાસ થયા નહિ. ઉલટું “ ઇન્ડિયા ” પત્રદ્વારા તેમણે પોતાના દેશબાંધવોને હીમત અને દીલાસાનો એક સંદેશો લખ્યો હતો, જે હિંદુભાગી હિંદવાસીઓને હિંમત આપવાને પુરેપુરો સમર્થ હતો. શ્રીમાન દાદાભાઈની આ હાર હિંદવાસીઓનાંજ દીલ દુખવનારી હતી એમ નહોતું. હિંદશત્રુ “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ”એ પણ તે વિષે ઘણું સાફ લખ્યું હતું. સને ૧૮૯૬ માં તેમણે બે મહાન કાર્યો કર્યા. એ વર્ષમાં મી. દાદાભાઈએ દેશીઓને લશ્કરી ખાતામાં તેમજ દરીઆઈ ખાતામાં દાખલ થવા માટેની પરીક્ષાઓમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધ લગાઈ ખાતાં સાથે તથા દરીઆઈ ખાતાને લગતાં કામકાજ કરનારી સભા સાથે લાંબા વખત સુધી પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. જે કે એ મહાન નર પોતાના તે કાર્યમાં વિજય પામ્યા નહિ તોપણ તેમણે એટલું તો બતાવી આપ્યું કે જે નિયમો ઉપર દેશીઓને એ પરીક્ષાઓમાંથી ખાતલ રાખવામાં આવે છે તે મરદુમ

નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆના સને ૧૮૫૮ અને સને ૧૮૮૭ ના દંદેરાઓથી વિરૂદ્ધ હતા.

એ ઉપરાંત પાર્લામેન્ટમાં પોતે ખીરાજ્યા તે દરમ્યાન અતિ શ્રમથી ચલાવેલી લડતના પરિણામે હિંદી ખર્ચના સંબંધમાં વિચાર ચલાવવાને સને ૧૮૯૬ માં રોયલ કમીશન નિમાયું હતું. પુણ્ય દાદાભાઈ એ કમીશનના એક સભાસદ તરીકે નીમાયા હતા અને તેમની સાથે વિખ્યાત સર વિલીયમ વેડરબર્ન તથા મરહુમ મી. ડબ્લ્યુ. એસ. કેપન પણ તે કમીશનના સભાસદ હતા. તે કમીશન સન્મુખ શ્રીમાન દાદાભાઈએ પોતે સને ૧૮૯૭ માં સાક્ષી તરીકે હાજર થઈ જીજ્ઞાસી આપી હતી. ઉપરોક્ત કમીશનના પ્રમુખ લોર્ડ વેલ્બી હોવાથી તે કમીશન “વેલ્બી કમીશન”ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમાન દાદાભાઈએ કમીશન સન્મુખ એવી એવી વિગતો રજૂ કરી હતી કે નાણાં સંબંધી તથા રાજ્યદારી સ્વાલ સંબંધી તેમની કુશળતા તે સમયે પુર્ણપણે જણાઈ આવી હતી.

સને ૧૮૯૮ માં સર હેનરી ફાઉલરના પ્રમુખપણા નીચે “ઈન્ડિઅન કરંસી કમીટી” નીમાઈ. એ કમીટી નીમવાનો ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનમાં સોનાનું ચલણ દાખલ કરવું લાભકારક છે કે નહિ તે સંબંધી તપાસ કરવાનો હતો. દેશહિતૈષી દાદાભાઈએ તે સમયે વિદ્વતા ભર્યા બે લેખ તૈયાર કરીને કમીટી સન્મુખ રજૂ કર્યા હતા, જેમાં તેમણે સોનાનું ચલણ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરવાથી હિંદને કાંઈ પણ ફાયદો નહિ પણ ઉલટું નુકશાન થશે એમ ચાર મુખ્ય કારણોથી સાબીત કર્યું હતું અને છેવટે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવ્યું હતું કે “આ (હિંદમાં સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાથી) હિંદી કર ભરનારાઓને ફાયદો થશે એમ સમજાવવામાં આ-

વતી વાત) એક કદપના અને કમનસીબ ભ્રમની બનાવટી વાત છે. સને ૧૯૦૦ માં પાર્લામેન્ટની ચુંટણી ફરીથી થઇ. તે સમયે યુનીયનીસ્ટ પક્ષનો વિજય થયો અને તે સાથે ધીરવીર દાદાભાઈનો અને સાથોસાથ હિંદનો વિજય થયો, અર્થાત્ મી. દાદાભાઈ ફરીથી નેતૃત્વભ્રમેથ પ્રગણા તરફથી પાર્લામેન્ટના એક સભાસદ તરીકે ચુંટાયા. મી. દાદાભાઈને મળેલી ફતેહથી હિંદવાસીઓ અતિ હર્ષ પામ્યા.

વિદ્વાન દાદાભાઈએ સને ૧૯૦૨ માં પાર્લામેન્ટની હિંદ માટેની લઠાઈ લડવા સાથે હિંદ હિતનું એક બીજું કાર્ય કીધું. તે વર્ષમાં તેમણે “ ગરીબાઈ અને હિંદમાં ચાલતો બ્રીટીશ નામને અયોગ્ય અમલ ” (Poverty and Un-British rule in India) એ નામનું પ્રખ્યાત પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. એ વિખ્યાત ગ્રંથમાં શ્રીમાન્ દાદાભાઈના પોતાના નિબંધો, ભાષણો, જાહેર પત્રોમાં આપેલા લેખો, કમીશનો અને કમીટીઓ સન્મુખ રજૂ કરીએલા લેખો તથા હિંદને લગતા સવાલોના સંબંધમાં સત્તાધારી મંડળો સાથે તેમણે ચલાવેલા પત્ર વ્યવહારમાંથી ચુંટી કહાડેલાં લખાણો દાખલ થયાં છે. હિંદી સ્વાલોના સંબંધમાં આ પુસ્તક એક સંગીન સાહિત્ય પુરૂં પાડે છે. એ ગ્રંથ ખરેખર અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી હિંદી સ્વાલોને લગતી સુચનાના જાંડાર રૂપ છે. આખા પુસ્તકમાં વિદ્વાન દાદાભાઈએ પુરુંપણે દર્શાવી આપ્યું છે કે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થતી ભારે ગરીબાઈ આ દેશમાંથી એક પણ પાઇ બદલામાં આખા સીવાય ૪૫ કરોડ રૂપિયાની ગંજવર રકમ ધસડાઇ જવાને આભારી છે. બ્રીટીશ અમલનું હાલનું ધોરણ ગુંચવણ ભરેલું છે અને એ સ્થિતિનું નિવારણ ધણી મોટી સખ્યામાં બેહદ ખર્ચાળપણે રોકવામાં આવેલા યુરોપીઅન કામદારોના સ્થાને હિંદીઓને દાખલ કરવાથી તથા દેશનાં સાધનો

દેશીઓએ વાપરવાથીજ થઇ શકે. એ ગ્રંથમાં વિદ્વાન દાદાભાઈએ કેવા ઉદ્દગાર કહાડ્યા હશે તેનું કાંઇક દિગ્દર્શન તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાથી થઇ શકે તેમ છે, માટે આ સ્થળે તે પ્રસ્તાવનાના ટેટલાક ટુચકા આપીશું.

“ ગ્રંથનું નામ એવું છે કે “ Poverty and Un-British rule in India ” અર્થાત્ સરકારનું હાલનું ધોરણ હિંદીઓને માટે નાશકારક અને જીલમગાર છે અને બ્રીટનને માટે બ્રીટીશ નામને નહિ છાજતું તથા આત્મઘાતક છે. તેને બદલે ખરેખર બ્રીટીશ માર્ગ બ્રીટન અને હિંદ બન્નેને અતિ લાભકારક થઇ શકે અને અવ્યયમેવ થશે. ”

“ ખરેખર બ્રીટીશ અમલ બ્રીટન અને હિંદ બન્નેને ફાયદો કરશે. મારાં સર્વ લખાણોનો કુલ મુદ્દો એ છે કે બ્રીટીશ લોકોના મન ઉપર એવી વાત ઠસાવવી કે સરકારનાં હાલનાં શરમ ભરેલાં બ્રીટીશનામને નહિ છાજે તેવાં ધોરણથી બનવું સંભવીત છે તેમ હિંદમાંના બ્રીટીશ અમલને અનિષ્ટરૂપે વખોડી કહાડવામાં આવે તેના કરતાં જો બ્રીટીશ પોતાની ફરજ માટે જાગૃત થાય, સ્વચ્છ કામ અને ન્યાયની પોતાની સ્વભાવિક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે અને પોતાનાં મહાન ગંભીર વચનો અને પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરવાને આગ્રહી બને તો હજી અત્યારે બ્રીટન અને હિંદને માટે કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવું મહાન અને કીર્તીવંત ભવિષ્ય છે. ”

“ મી. જોન બ્રાઇટે યથાર્થ કહ્યું છે કે ‘ ઈંગ્લાંડનું બહુ હિંદના ભલાની નહેરોમાંથી થવું જોઇએ. હીંદુસ્તાન સાથેના આપણા જોડાણથી કાંઇ પણ પ્રાપ્તિ કરવાના માત્ર બે માર્ગ છે. એક માર્ગ હિંદવાસીઓને હુટવાનો છે અને બીજો હિંદવાસીઓ સાથે વ્યાપાર કરવાનો છે. હીંદવાસીઓ સાથે વ્યાપાર કરીને કાંઇપણ પ્રાપ્તિ કરવાનું

પસંદ કરે છું. પરંતુ હિંદુસ્તાન સાથે વ્યાપાર કરીને ઇંગ્લાંડ શ્રીમંત બનવા પામે તેમ થવાને માટે ખુદ હિંદ શ્રીમંત થવું જોઈએ. ' શું સ્ત્રીકીશ સત્તાધિકારીઓ પોતાના સ્વાર્થનો આવો સમજદાર માર્ગ જોઈ શકતા નથી ? ”

સને ૧૯૦૫ માં આમસ્ટરડામ ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ સોશીઅલ ડેમોક્રેટસ નામની પ્રજાપક્ષાવલંબી મહાજનોની સભા મળી. હિંદુસ્તાન તરફના પ્રતિનિધી તરીકે આપણા ચરિત્ર નાયક મહાન વિદ્વાન નર મી. દાદાભાઈ ઉદારચિત્ત પુરૂષોત્તી એ ભવ્ય સભામાં હાજર થયા. એ સભામાં હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા હાલના ધોરણને વખોડી કહાડનારો હરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રીમાન્ દાદાભાઈએ એ હરાવના સંબંધમાં પોતાના પુરું જ્ઞાન અને જીવસાથી એક ભાષણ આપ્યું તેની કેટલી અસર થવા પામી તે જાણવાને ત્યાં હાજર રહેલા એક ગ્રહસ્થના શબ્દોજ બસ થશે. તે ગ્રહસ્થે તે સમયે ખુલા દીવથી જણાવ્યું હતું કે “એંશી વર્ષની વય છતાં મી. દાદાભાઈ નવરોજજીએ સમગ્ર કોંગ્રેસને પોતાના કરતાં ત્રીશ વર્ષે નાનો માણસ પણ અદેખાઈ કરે તેવું મન અને તનનું શૌર્ય બતાવી આપ્યું હતું. સભાગૃહના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેમના અવાજનો સ્વચ્છ રણકારો થઈ પ્રતિધ્વનિ થતો હતો. આદિથી અંત સુધી તેમના અવાજમાં લેશ માત્ર રખણ કે દૌર્બલ્ય આવ્યું નહોતું. હિંદુસ્તાન સંબંધી હકીકત તેમણે શાંતતાથી મધ્યમસર રીતે નિપુર ન્યાયથી રજુ કરી હતી.”

શ્રીમાન્ દાદાભાઈ એ પ્રમાણે શરૂઆતથીજ સ્વદેશ માટે અસાધ્ય મહેનત કરતા હતા. સભાઓમાં હિંદ વિષે ભાષણો આપતા, જાહેર પત્રોમાં હિંદ સંબંધી લેખો લખતા અને વાતચીતમાં અહ-

નીચે હિંદ સંબંધી ઉદ્દગાર કહાડતા. પોતાની ૮૨ વરસની વય છતાં હિંદ હિતનું કામ કરવામાં તેઓ નિપુણ, ચપલ અને શક્તિવાન જણાતા. હિંદવાસીઓ પણ ઇંગ્લાંડ અને પાર્લામેન્ટમાં પોતાનો એક અવાજ છે એમ સમજી આનંદ માનતા અને હિંદનો ભાગ્યોદય થવાની આશા રાખતા હતા.

સને ૧૯૦૬ માં પાર્લામેન્ટની ચુંટણી ફરીથી થઇ. મી. દાદાભાઈ તેમાં ઉમેદવાર થયા. કોઇ કોઇ ગૃહસ્થે અંતે તેઓ નીષ્ફળ જશે એવી આગાહી કીધી, પરંતુ તે આગાહી સત્ય માનવાને કાંઇ પણ વજનદાર કારણ નહોતું. પરંતુ હિંદના હતભાગ્યે શ્રીમાન દાદાભાઈ નીષ્ફળ ગયા અને એ આગાહી ખરી પડી; પાર્લામેન્ટની છેલ્લી ચુંટણીમાં કોન્ઝરવેટીવ પક્ષનો પરાજય અને ઉદાર લીબરલ પક્ષનો વિજય થયો તે વખતે શ્રીમાન દાદાભાઈ પાર્લામેન્ટમાં ખીરાળે તો હિંદને ધણો લાભ મળવા સંભવ હતો પણ કમભાગ્યે તેઓ શ્રી નીષ્ફળ ગયેલા હોવાથી હિંદ હવે નવી લીબરલ સરકાર ઉપર સર્વે આશાઓ ફળીભૂત થવાનો આધાર બાંધી બેઠું છે.

એ પ્રમાણે હિંદદાદા દાદાભાઈ નવરોજજી નિષ્ફળ જવાથી જો કે સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં દીલગીરી ફેલાઇ હતી પણ તે દીલગીરી થોડાજ વખતમાં આનંદમાં બદલાઇ ગઇ. આ સમયે લોર્ડ કર્ઝન હિંદમાંથી વિદાય થયો હતો તોપણ તે યુવાન વાઇસરોયે પોતાના અમલ દરમ્યાન કરેલાં કાર્યો વિરૂદ્ધ પ્રજાનો અણુગમે ધણા ઉગ્ર સ્વરૂપમાં હતો. બંગલંગ અને તેના ફળરૂપ બોયકોટનો ઝુડો જોસબેર ફરકતો હતો. એ જુસ્સો જુદાં જુદાં હૃદયમાં જુદા જુદા પ્રમાણમાં હતો. પરંતુ ખાસ કરીને બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગયો હતો. એક ભાગ મધ્યમસર જુસ્સો યાને ગુસ્સો ધરાવતો હતો ત્યારે બીજા ભાગ

જુરસાની-જુરસાની હદ નહોતી. એઉ ભાગ દેશહિત કરવા માટેજ પ્રયાસ કરતા પણ પ્રકૃતિ અનુસાર ગરમ નરમ થતા અને તેને અનુસરીને દેશહિતના માર્ગ શોધી કહાડતા અને કહેતા. કોંગ્રેસ પણ દેશહિતૈષીઓનીજ અનેકી હતી અને તેથી એ મહામંડળમાં પણ તેવાંજ દર્શન થયાં હતાં. બાવીશમી ઇંડીયન નેશનલ કોંગ્રેસ તા. ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ ડીસેમ્બર સને ૧૯૦૬ ને દિવસે કલકત્તે મળવાની હતી અને તે દિવસે કોઇપણ રીતે એ મહામંડળ પોતપોતાના સમજેલા સ્વદેશહિતના માર્ગ સ્વીકારે કે જોથી સ્વદેશહિત સત્વર થાય એમ દરેકની જાણસા હતી. સ્વદેશહિતકર વર્તમાનપત્રો અને તેવા પુરૂષોનાં ભાષણો પણ સત્વર ઉત્તરિના માર્ગની શોધ માટેજ સંવાદ કરવામાં પુરાં થતાં. આ સ્વદેશહિતની લાગણી અને જુરસાના સંવાદને કેટલાક હિંદશત્રુઓએ વેરભાવ રૂપ દરાવી દીધો અને હીંદીઓમાં એ તકા હોવાની જીમરાણ કરી મુકી. જો કે ખરી રીતે તેવું કાંઈજ નહોતું તોપણ “ પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી ” એ જુદીથી પ્રતાપી બાળુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ તુરતજ તેનું ઔપધશોધવા માંડ્યું.

જો કે એવો કોઇપણ પ્રકારનો વિરોધ દેશીઓમાં નહોતોજ પણ એ બાબત એવી હતી કે ઔપધ ધણુંજ રામબાણ હોવું જોઈએ. બાળુ સુરેન્દ્રનાથે તે ઔપધ ઇંગ્લાંડમાં રહેલા એક વૃદ્ધ વૃક્ષ-દાદાભાઈમાંજ જોયું અર્થાત કોંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન શ્રીમાન્ દાદાભાઈને આપવા દરાવ્યું અને તેમને તે સ્વીકારવા આમંત્રણ કર્યું. સ્વદેશ માટે કાંઈપણ ભોગ આપવાને સદા-ઉત્સુક દાદાભાઈએ કાંઈપણ આનાકાની વિના પોતાની ૮૨ વર્ષની વયે પણ ખાસ તેટલા માટેજ દરિયાની લાંબી મુસાફરીનાં કષ્ટ સહન કરીને હિંદમાં પધારી પોતાની સ્થાપિત એ મહાસભાના પ્રમુખસ્થાને ત્રીજવાર ખીરાજી તેને સુશોભિત કરવા સ્વીકાર્યું.

એ પ્રમાણે શ્રીમાન્ દાદાભાઈની હિંદમાં પધરામણી થવાની વાત
 ઘુરતજ ચારે ખુણે ફેલાઈ ગઈ અને તેની સાથેજ દીલગીરી દુર થઈ,
 આનંદની રેલ થઈ. સર્વેએ તે નામદારને ઉત્તમ માન આપવા, તે
 સહન નરનાં બની શકે તો દર્શન કરવા, તેમની કુશળતા અને દી-
 ધ્વાયુષ્ય માટે પ્રાર્થના કરવા, તેમની સેવા કરવામાં બને તેટલો ભોગ
 આપવા, તત્પરતા દર્શાવી.

શ્રીમાન્ દાદાભાઈ તા. ૧૪ ડીસેમ્બર ૧૯૦૬ને દિને મુંબઈ ન-
 ગરીના સુશોભિત દરિયા કીનારા ઉપર પોતાનાં પવિત્ર પગલાં મુક-
 વાના હતા. તે દિવસે સહવારથી મુંબઈ નગરી કાંઈ નવીન કાર્યમાંજ
 પડી ગઈ હતી. દીવાળીના દીવસો કરતાં પણ તે વધુ તેજસ્વી બની
 હતી. લોકોમાં પુત્ર પ્રાપ્તી કરતાં પણ વિશેષ આનંદ ફેલાયો જણાતો
 હતો. પોતાના દેવપુજન કરતાં કોઈ અન્યની પુજા વરદાન દરેકનું
 મન વળી ગયું હતું. દરેક માણસ સૂર્યનારાયણ કેટલે જિંદગી ચલ્યા તે
 જોયા કરતું હતું. પોતાના મકાનોને શણગારવાની અને નવાં લુગડાં
 લેતાં તથા જોડા વિગેરે તૈયાર કરી રાખવાની ધમાકમાં તેમને આ-
 વાપીવાની પણ નવરાશ નહોતી. ગાડીઓની દોડધામ પણ લેવીજ
 થઈ રહી હતી. એ ધમાકામી વચ્ચે સૂર્યનારાયણ તો માથા ઉપર ચ-
 ઢી આવ્યા ! એટલે લોકોની નજર પણ જિંદગી ચડી ! ગરમાગરમી
 વધી પડી અને ‘હવે તો જલદી પરવારો, જલદી પરવારો’ એ ઉદ્ગારો
 ઘેરઘેર થઈ રહ્યા ! હિંદદાદા દાદાભાઈ છેક સાંજે આવવાના હતા.
 છતાં આમ ઉદ્ગાર સાથે ગમરાટથી કામ થતું હતું. કારણ કે દરેકને
 એવીજ ઇચ્છા હતી કે દાદાભાઈને વધાવવા સ્વશક્તિનો બને
 તેટલો વ્યય કરવો. એવો ભાવ પેદા થયા પછી આવી ધમધમાટી
 થઈ પડે તેમાં નવાઈ શી? એ ધમાકા વચ્ચે સાંજના ત્રણ વાગ્યા

ઝેટલે લોકોએ રસ્તા ઉપર અને જે રસ્તે થઈને સરથસ પસાર થવાનું હતું ત્યાં આવેલાં મકાનોમાં એકઠાં થવા માંડ્યું. ગેલેરીઓ, ઝૂંડખાઓ, ખારીઓ અને અગાશીઓ ભરાવા લાગ્યાં. ઝેટલામાં તો વખત સાંજના ચાર સાડાચારનો થયો ઝેટલે શ્રીમંતોની ગાડીઓ પણ એપોલો ખંદર તરફ દોડવા માંડી. લોકો વહેલાંથી ભેગ થયા પણ કાંઈ સ્ટીમર અથવા તો સર્વના લક્ષ્યખીંદુરૂપ પુણ્ય દાદાભાઈ વહેલા આવી શકે તેમ નહોતું. ધક્કાધક્કા ખુબ થઈ અને વચવચમાં “આવ્યા આવ્યા”ની ગપ ઉડે કે ધસારો પણ થાય. ટાઢા પહોરના ગપાઓ પણ ઉડવા લાગ્યા. કોઈ ખીચારા અન્નપ્રયાઓ તો પડોશીને પુછતા કે આ ક્યાનો રાજા આવે છે? કોઈ પુછતું આ ક્યા મહારાજ આવે છે? તે ખીચારાઓને ખખર પણ નહોતી કે એ હિંદનો સર્વ સત્તાવાન રાજા છે ! એ પરાણો હિંદના જુદા જુદા ધર્મમાં વહેંચાઈ ગયલા સર્વ લોકોનો, તેમને એકત્ર કરનારો આચાર્ય છે ! હિંદનો ઉદ્ધારક છે ! હિંદનો દાદો છે ! હિંદ તેના ઉપર તુખ્માન છે ! જે ખીચારાઓને ખખર નહિ તેઓ આવા સ્વાલો પુછે અને કોઈ જવાબ આપે અને કોઈ ન પણ આપે તેમ છતાં તે ખીચારાઓ ત્યાં કચડાઈ ભચડાઈને ઉભાજ રહેતા.

આવી સ્થિતિમાં છેક સાંજ પડી અને પુ. દાદાભાઈ એપોલો ખંદરે આવી પહોંચ્યા. તેમને લેવાને સ્ટીમ લોન્ચ ઉપડી ઝેટલે દૈવી દાદાભાઈનાં દર્શન કરવાની લોકોની ઉત્કંઠા બહુ વધી પડી. દરેકે એક ખીજના માથાથી પોતાનું ડોકું ઝિયું નીચું કરવા માંડ્યું. જેઓ ગેલેરી કે અગાસી જેવાં ઉંચાં સ્થાનેથી જોતાં હતાં તેમને જુદી જુદી જાતની, જુદા જુદા રંગની અને જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા ધારોની ટોપીઓ કે પાધડીઓ સીવાય એપોલો ખંદરના વિશાળ એ-

ક્રમાં કાંઈ નજરે પડતું નહિ. સહ કરતાં ઉતાવળ કાનજી માલજી ઝવેરીને થઈ રહી હતી. કારણ પુન્ય દાદાભાઈ સીડી ઉપર પગ મુકે કે તરત મોતી માણેકથી વધાવવાની તેમની ઉત્કંઠાની સીમાજ નહોતી. સ્ટ્રીમ લોંચ આવતી જોઈ એટલે તે ઘણી દુર હતી ત્યાંથીજ દુર-રેના પોકારો થવા લાગ્યા. સ્ટ્રીમ લોંચ નજીક નજીક આવતી ગઈ તેમ તેમ તે અવાજોમાં વધારોજ થતો ગયો. વંદેમાતરં, હિંદમાતાનો જય, દાદાભાઈનો જય, એ અવાજો પણ દુરરેના જેટલાજ જો-સથી થતા હતા. સ્ટ્રીમ લોંચ આવી; અને જેવો આ સઘળા દાદા, ઉત્સાહ અને આનંદનું મુળ બનેલા હિંદદાદાએ સીડી ઉપર પગ મુક્યો કે તુરતજ ઝવેરી કાનજી માલજીએ તે પવિત્ર પુન્યાત્માને પુર્ણ હર્પમાં આવી મોતી માણેકથી વધાવી દાદાની પાસે માથું નમાવી આશીર્વા માગી. દાદાની સર્વને શુભાશિષ મળી ચુકેલીજ છે અને ફરીથી પણ આપવાને તેઓ કંજીસ નથી. બાળાઓનાં આવકારનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં. દુરરે, વંદેમાત્રમ, શીવાજી મહારાજની જય, ભારતની જય, હિંદમાતાની જય, દાદાભાઈને પરમેશ્વર દીર્ઘાયુષ્ય આપો ! એ અવાજોએ કાન ફાડી નાખવા માંડ્યા. પણ દાદાભાઈને તે વખતે અતિ આનંદ ઉપજતો તેમના ચહેરા ઉપરથી જણાતો હતો. ભેગાં થયલાં અસંખ્ય માણસોની વચમાંથી પોતાની ગાડી સુધી જવું એ પણ દાદાભાઈને મુશ્કેલ હતું પણ સહિનાં મન રાજી કરતા કરતા એ વયોવૃદ્ધ વીરપુરૂષ પોતાને માટે ખાસ શણગારી તૈયાર કરવામાં આ વેલી ગાડીમાં બીરાજ્યા. ગાડી અને તેમનું શરીર કુલોથી ભરાઈ ગ-એલાંજ હતાં. એ વૃદ્ધ વીર પુરૂષની સાથે હિંદહાથી સર શીરોજ-શાહ મહેરવાનજી મહેતા અને વીકાળ વાઘ મી. દીનશા એદલજી વાચ્છા બિરાજેલા હતા અને તેથી ગાડીમાં બીજા કે સાક્ષાત ત્રિમુર્તી બિરાજી ન હોય તેવોજ દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

આખરે સરઘસના આકારમાં વરઘોડો ચાલવો શરૂ થયો અને એ સરઘસને સેંકડો પાછળથી ધસતાં માણસોએ ધકેલવા માંડ્યું. એપોત્રો બંદરથી એસ્પેનેડ રોડ અને હોરનબી રોડ ઉપરનાં સઘળાં મકાનો ઉપર ઝગઝગતી પચરંગી રોશની થઈ રહી હતી. રસ્તા ઉપર કોઇક ઠેકાણે વાવટા તોરણો બાંધેલાં હતાં. કોટના બંબાખાના પાસે સરઘસ આવી પહોંચ્યું એટલે યંગ લેડીઝ હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતી બાળાઓએ પોતે ખાસ તાલીમ લઈ મોઢે કીધેલાં ગાયનો લલકારીને ગાયાં અને પોતાના પવિત્ર કોમળહાથોથી પુણ્ય દાદાભાઈને કૃત્તના હારો પહેરાવ્યા. સરઘસ ત્યાંથી પણ આગળ ચાલ્યું અને ચાલુ હરરેના અવાજો અને પ્રેમપુર્વક આવકાર મેળવતાં મેળવતાં હિંદ જુમીના ખરા પુખ્તરી પ્રતાપી દાદાભાઈ કાલ્યાદેવી રસ્તાપર આવી પહોંચ્યા. ભરચક દેશી વસ્તીનો અને દેશી વેપારીઓની દુકાનોનો રસ્તો હોવાથી એ રસ્તા ઉપર તેઓશ્રીને મળેલા માનનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. હામહામ મી. દાદાભાઈના સંબંધમાં પ્રેમના અને હર્ષના ઉદ્ગારવાળાં તોરણો માથે લટકેલાં નજરે પડતાં હતાં. કાનજી માલજી ઝવેરીની દુકાને તો હીરા માણેકનું રૂ. ૧૨ હજારની કીંમતનું તોરણ ટાંગવામાં આવ્યું હતું. ધ્વજપતાકાની પણ સંખ્યા બેહદ હતી. સ્ત્રી, પુરૂષ, યુવાન, વૃદ્ધ કે બાળક હરકોઈ આતુરતાથી હિલળી હિલળીને હાથ જોડી તેમનાં દર્શન કરતું, દેવ સમાન માન આપતું, તેમનું દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છતું અને જાણે કે તેમનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકાશે એ વિચારમાં ડુબી જતું. શ્રીમંતોની દુકાનો અને મકાનપરની રોશની ધણી સુંદર હતી પણ એ સઘળામાં મુજજી જેઠાના પ્રપૌત્ર મી. કરસનદાસ ધરમશીએ પોતાના લગ્ન પ્રસંગે આણેલી રત્નાગીરી લાઇટ સળગાવી સઘળાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ધરધરનાં માણસો-

ની આંગળીએ ચડતાં ચડતાં દાદાભાઈ કાલખાદેવી ઉપરના રસ્તે
 આગળ ચાલ્યા અને દેવજી માલજી ઝવેરી તેઓશ્રીને સોના રૂપાનાં
 કુલથી વધાવી કૃતકૃતાર્થ થયા. નામદાર દાદાભાઈની પધરામણી પ્ર-
 સંગે શાળાઓ, મીલો, તેમજ કાપડ બજાર અને દાણા બજાર વિ-
 ગેરે બજારો ખાસ બંધ રાખવામાં આવેલાં હોવાથી આ રસ્તા ઉપર
 પ્રેક્ષકોની મેદની અસાધારણ હતી. ભુલેશ્વર પાસે આવી પુગતાં ના.
 દાદાભાઈને મુંબઈના ઝવેરાતના વેપારીઓએ માન આપ્યું. બાદ કું-
 ભાર ટુકડા તરફ ચાલતાં ભુલેશ્વર વિગેરે મંદીરના આલિશોએ તેઓ
 શ્રીને આશીર્વાદ આપ્યો. તે પછી સરધસ ગીરગામ બેકરોડ, કામા
 બાગ અને ગ્રાંટરોડ પુલ ઉપર થઈ સધળેથી લોકોની ભારે મેદની
 અને આવકાર વચ્ચે વાલકેશ્વર વેસ્રોપ હાઉસ ખાતે જઈ પહોંચ્યું.
 શ્રીમાન્ દાદાભાઈને આ પ્રસંગે જે માન મળ્યું તેને માટે ટુંકમાં
 એટલું કહેવું બસ થશે કે તેવું માન પુર્વે મુંબઈ નગરી પાસેથી કોઈ
 મેળવવા પામ્યું નથી. શ્રીમાન્ દાદાભાઈની મુંબઈ નગરીમાં પધરામ-
 ણી થઈ ચુક્યાના આનંદજનક સમાચાર તાર મારફતે મળતાં
 “જ્ઞાનો-તેજ”ક પત્ર (અમદાવાદ)ની ઓશીસમાં પણ ભારે હર્ષ ફેલાયો
 અને રા. મહાસુખરામ નરભેરામ કવિ પાસે રચાવી સહવારમાં (તા.
 ૧૫મીની) નીચેની કવિતા પ્રગટ કરી તેઓશ્રીને આવકાર આપ્યો.

દેવપુરૂષ દાદાભાઈની પધરામણી.

દોહરો.

ઉજ્જવલ તન મન વચ્ચત ને, ઉજ્જવલ કર કૃતિ કેશ;

ઉજ્જવલ ગંગ તરંગ ઉર, ઉજ્જવલ નિલ ઉદેશ.

ઉજ્જવલ રંગ સુઅંગ ને, ઉજ્જવલ મુખ હમેશ;

બલે પધાર્યા નર મણી, ઉજ્જવલ કરવા દેશ.

(૨૯)

સોરઠ.

આનંદ મંગલ દિવ્ય દિપોત્સવિનો દિન આજ છે રે,
 ત્રુઠ્યા જગરાજ છે રે, આનંદ.
 આજ હિંદ હિતકારી આવ્યા, દાદાબાઈ સ્વદેશ સુહાવ્યા,
 ભાવ્યા ભાણુ ભરતનાં સરિયાં કાજ છે રે, આનંદ.
 આજ વૃષા અમૃતની વર્ષે, નવલ જિવન પાન્યાં જન સ્પર્શે,
 હર્ષે હિંદ નિવાસી રંજન રાજ છે રે, આનંદ.
 આજ કરા સાકરના ખરિયા, સુખના સાગર સાતે ભરિયા,
 જનના મુખમાં જય જયકાર અવાજ છે રે, આનંદ.
 હિંદુનો હૈયાનો હીરો, પ્રાણુ પારસીનો નર વીરો,
 મુસલમાન પણ માને શીરનો તાજ છે રે, આનંદ.
 યુરોપીયન યાહુદી આદી, પરમ પુરૂષની વ્હાય પ્રસાદી,
 ગુણવંતાના સર્વ જપે ગુણ ગાજ છે રે, આનંદ.
 શૂર પુરૂષ સૌને છે સરખા, નેહ ધરીને નયને નરખ્યા,
 સુખી થયો આ સઘ સ્વદેશ સમાજ છે રે, આનંદ.
 આર્યભૂમી ઉભરાઈ ઉમંગે, સુપુત્ર લે સહ પ્રેમ ઉછંગે,
 સંતોષી આશીષ દે રક્ષક લાજ છે રે. આનંદ.
 રસવંતી રંજન થઈ રંગે, નિરખો પુત્ર ઉદયગિરિ શ્રંગે,
 મહાસુખ રાજવીમાં હિતકાર રીવાજ છે રે, આનંદ.

સવૈયા.

સ્વદેશની આચરવા સેવા, મેવા મધુરા દેવા કાજ,
 લેવા ભાળ દયાળ દયા ધરી, વધારવા દેશીની લાજ;
 હરવા દુઃખ ભરવા સુખ શાન્તિ, કરવા કુમક ચહી કલ્યાણ,
 ભલે પધાર્યા ભૂપ ભલાઈના, દાદાબાઈ ભરતના ભાણુ.

યુરોપમાં આકર્ષણ કરીને, મેળવિયાં મહાજનનાં મન,
 આખી ઉમ્મર યત્ન આચર્યો, અર્પણ કરીને તન મન ધન;
 ખરી સ્થિતી દર્શાવી દેશની, અચકારી અગણિત થતિ હાણ,
 ભણે પઢાર્યા ભૂપ ભલાઈના, દાદાભાઈ ભરતના ભાણ.
 પ્રમુખપદેજ મિરાજ પોતે, પ્રેમતણું દેશે પ્રિય પાન,
 પ્રસિદ્ધ કરશે આમ સભાને, વધારશે કેંઈસનું માન;
 રાજ્ય પ્રજાની ચહિ આપાદી, લક્ષ કોટિધા દેશે લહાણ,
 ભણે પઢાર્યા ભૂપ ભલાઈના, દાદાભાઈ ભરતના ભાણ.
 સ્વદેશમાંહી સંપ વસાવી, ઉદય તણા કરશે ઉદ્ધોગ,
 કળા યંત્ર કોટીક વસાવી, હરશે અસ્તરૂપી સૌ રોગ;
 ભોજ કહું વિક્રમને ભૂલી. જન જપશે દાદાનું નામ,
 દાદાને દિર્ઘાયુષ આપો, ઇશ્વર માગે મહાસુખરામ.

એજ મુજબ શ્રીમાન્ દાદાભાઈ તેમના કુટુંબને મળવા વેસાવે
 ગયા ત્યાં તેમજ કલકત્તે જતાં રસ્તામાં સર્વ સ્થળે તેમને પારસી કામ
 તરફથી તેમજ સમગ્ર પ્રજા તરફથી હર્ષભેર આવકાર મળ્યો હતો.

મી. દાદાભાઈ કલકત્તે તા ૨૪ મીએ જઈ પુગ્યા. તેમને
 માન આપવાને કલકત્તા સ્ટેશન ઉપર હજારો લોકો એકઠા થયા હતા.
 ગાડી જઈ પુગતાંજ ખુશાલીના ખેશુમાર અવાજો શરૂ થયા. લોકોનો
 ધસારો એટલો થયો કે અર્ધા કલાક સુધી ત્રેનનું પારાણું ઉઘાડી શ-
 કાયું નહિ અને શ્રીમાન્ દરબ ગા નરેશને પણ ડાખાની બીજા બાજુએ
 જઈને આવકાર આપવાની જરૂર પડી. વીખ્યાત સુરેન્દ્રનાથે શીશ
 નમાવી કલકત્તાની પ્રજા તરફથી આવકાર આપ્યો. ઘણી વાર પછી
 દાદાભાઈ ડાખા બહાર નીકળતાં તેમના ઉપર કુલોની વૃષા થઈ. પટ-
 શાના ઝવેરી મંગળજીએ તેમને માણેક મોતીથી વધાવ્યા, બાદ સ્ટેશન

બહાર જઈ પોતા માટેની ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ખીરાબ્યા. યુનાની ફેશનમાં સજ થયેલા વોલન્ટીઅરો, જેમાં ધણાખરો મુસલમાનો હતા તેમણે પોતે ઘોડાનું સ્થાન લઈ ગાડી ખેંચવા આગ્રહ કર્યો, પરંતુ દાદાભાઈએ હક પકડી તે માગણી સ્વીકારી નહિ. લોકોનો ધસારો વધી પડ્યો. ગાડીને ચાલવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડતું. હજારો મુખ-માંથી “ વદે માતરમ ” ના પોકાર થતા હતા. રસ્તામાં પારસી બા-ઈઓ તથા દસ્તુરજીએ તેમને આવકાર આપ્યો. નામદાર દાદાભાઈની સ્તુતીમાં “ હરીકાઈ ન થઈ શકે તેવું મોતી ” તથા “ નવીનદીવસ દેખાડનારો શુરવીર ” એ મધાળાનાં ગીતો માર્ગમાં ગવાયાં અને સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષોના પ્રેમના આવેશથી થતા ધસારા વચ્ચે રથને સ્થળે થોભતાં થોભતાં સરઘસ ખીડન રકવેર સુધી જઈ પુગ્યું. ત્યાં કહેવાતી હદપાર જનારી મંડળી (Extremist party)ના સભાસદોએ શ્રીમાન્ દાદાભાઈને અતિ ઉલટથી આવકાર આપ્યો. આગળ ચાલતાં ગીરદી વધી પડી. સ્ત્રીઓ પણ ઝૂપામાં જેરડી પુન્ય દાદાભાઈને હર્ષપુર આવકાર આપતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ખીટન કોલે-જીએટ સ્કુલની સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓએ ફૂલથી વધાવી પવિત્ર દાદાભાઈને માન આપ્યું. સર્વ તરફથી એ પ્રમાણે અસાધારણ આવકાર પામી મી. દાદાભાઈ ના. દરબંગા નરેશના મહેલમાં જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં તે લાયક મહારાજાએ તેમને ફુલનો હાર પહેરાવી આવકાર આપ્યો. સરઘસ પસાર થતી વેળાએ રસ્તાઓપર જે વાવટાઓ હોતા હતા તેમાં કેટલાકમાં “ સ્વદેશી હીલચાલને ટેકો આપજો, ” “ ભાગલા દુર કરાવજો ” અને “ આપણા વૃદ્ધ ગ્રહસ્થ બલે પધારો ” એવા શબ્દો ધ્યાન ખેંચે તેમ લખાયેલા હતા.

મી. દાદાભાઈને આમંત્રણ થવાથી તા. ૨૫ મીએ સાંજે તેઓ

પ્રદર્શનની મુલાકાતે ગયા હતા. ત્યાં પણ દાદાભાઈને માન આપનારા લેખો ટાંગવામાં આવ્યા હતા. મી. દાદાભાઈને કેટલાક દુકાનદારોએ વારંવાર મળી ન શકે તેવા માલના નમુના ભેટ કીધા હતા.

કોંગ્રેસનું કામકાજ તા. ૨૬ મીથી શરૂ થયું. ઓન. સર શીરોજશાહ મહેતા, ઓ. મી. ગોખલે અને મી. દીનશા એદલજી વાઘજી સાથે માનવંત દાદાભાઈ ત્યાં જઈ પહોંચતાં સઘળાઓએ ઉભા થઈ આવકાર આપ્યો અને એ ખીચોખીચ ભરાયલા મંડપમાં થઈને બેઠકે પહોંચતાં તેમને પા કલાક થયો ત્યાં સુધી સર્વે ઉભાજ હતા. ખુશાલીના તથા બદમાતરમના અવાજો પણ ચાલુજ હતા અને કેટલાકો તો પોતાના રમાલ તથા ટોપી હલાવીને આવકાર આપતા હતા. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તે વેળાએ શ્રીમાન્ દાદાભાઈએ વિદ્વતાભર્યું ભાષણ આપ્યું જે નીચે પ્રમાણે હતું:—

બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

હિંદી પ્રજાકીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ત્રીજી વાર ચુંટી કહાડીને તમોએ જે માન મને આપ્યું છે તે માટે હું દીલોજનથી તમારો આભાર માનું છું અને આશા રાખું છું કે પ્રમુખ તરીકેની મારી ફરજ બજાવવામાં તમો મને દીલોજનથી મદદ અને ટેકા આપશો.

હિંદ આવવા ઉપડતી વેળાએ “યુનાઇટેડ આઈરીશ લીગની પાર્લામેન્ટ બેન્ચ” “એક્સપ્રેસ મીટીંગ,” “નોર્થ લેન્કેશ લીબરલ એન્ડ રેડીકલ ક્લબ” તથા “નેશનલ ડેમોક્રેટીક લીગ” તરફથી મને જે ઉત્સાહપૂર્વક દીલોજનની ભરેલો આવકાર દેવામાં આવ્યો તે માટે તેઓ સઘળાનો હું ખરા જીગરથી આભાર માનું છું.

કોંગ્રેસ ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછીની તેની આ પહેલવહેલી બેઠક છે,

તે જોતાં હિંદીઓની હાલની સ્થિતિ કેવી છે અને તેમનું ભવિષ્ય કેવું થડવું જોઈએ તે વિષે સંભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવેલો પ્રાસંગિક થઈ પડશે. આ અગત્યની ખાખત હાથ ધરતી વેળાએ દોળાયલાં દુધ ઉપર ફરીને વિલાપ કરવાનો હું ઇરાદો રાખતો નથી. માત્ર ભવિષ્ય ઉપરજ નજર રાખીને હું આગળ વધવા માગું છું. કોંગ્રેસની કાર્યવાહીના નીચે પ્રમાણે બે વિભાગો પાડી શકાશે.

પહેલો અને સર્વથી વધુ અગત્યનો ભાગ ભવિષ્યમાં હિંદ ઉપરનો રાજ્યકારોબાર ચલાવવાના ધોરણ માટેની રાજનિતી અને નિયમો સુકરર કરવાના સ્વાલને લગતો છે. બીજો ભાગ હાલના રાજ્યવહિવટ પ્રમાણેના અમલ ઉપર ખારીક નજર રાખવા અને જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં જે સુધારાઓ અને ફેરફારો વખતોવખત અવશ્યના જણાય તે સુચવ્યા જવાનો છે; તે રાજ્યકારોબારનું હાલનું ધોરણ મુળ સ્વરથી બદલી નાંખી પહેલા ભાગમાં જણાવેલો આશય પાર પાડવાને બરના વાસ્તવિક નિયમો અને રાજ્યનિતી ઉપર તે રચવામાં આવેલાં સુધીજ.

હું મારા ભાષણમાં કોંગ્રેસે બંનવવાના એ કામોમાંના પહેલા વિષેજ મુખ્ય કરીને બોલવા માગું છું, એટલે કે ભવિષ્યમાં હિંદનો કારોબાર કેવી રાજ્યનિતી અને કેવા નિયમો ઉપર ચલાવવો જોઈએ તે વિષેજ હું 'બોલીશ.

બ્રિટીશ શહેનશાહતમાં હિંદીઓનો દરજ્જો કેવો છે? મારો પહેલો સ્વાલ એ છે કે તેઓ બ્રિટીશ શહેરીઓ છે કે નહીં? હું કહું છું કે આપણે બ્રિટીશ શહેરીઓ છીએ અને બ્રિટીશ શહેરીઓના તમામ હકો ભોગવવાનો આપણો હક પહેાંચે છે અને તે માટે આપણે દાવો ઉઠાવીએ છીએ. આપણે બ્રિટીશ શહેરીઓ કેવી રીતે છીએ

તે દર્શાવનારાં ખરાં કારણો હું સર્વથી પહેલાં તમો હજુર ધરીશ.
આ હક આપણને જન્મથીજ મળ્યા જેવો છે કેમકે ઇંગ્લાંડે
હિંદુ ભુમીના મુલકમાં સર્વથી પહેલો કબજો મેળવી તે ઉપર પો-
તાની સર્વોપરી સત્તા જાહેર કરી તે વેળાએજ આપણો એ હક
તેણે સ્વીકાર્યો છે. તે વેળાના બ્રીટીશ રાજ્યદારીઓએ બ્રીટીશ રા-
જ્યજાંધારણના મુળ પાયા અને ખાસીયતને અનુસરતી રીતેજ કામ
જમ કરાવ્યું હતું કે, જે કોઈ ઇસમ ગમે તેવી રીતે પણ બ્રીટીશ
જુગના આશ્રય હેઠળ આવી રહ્યો હોય તે “ ઇંગ્લાંડમાં જન્મેલા
અને રહેતા ” ઇસમના જેવોજ છુટાપણું ભોગવતો બ્રીટીશ શહેરી
છે. આપણા હાલના પડા પ્રધાનના નીચલા શબ્દોમાં મુળ પાયેથીજ
તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે:—“ છુટાપણું એ આપણી
જાંદગીના દમ મીશાલનું છે. અમે છુટાપણાનો જુડો ઉપાડી ઉભા
છીએ અને અમારી રાજ્યનીતી તે છુટાપણાની રાજ્યનીતી છે. ”
આપણા હાલના હીંદી પ્રધાન મી. મોરલીના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:—
“ હા, મહારયો, અંગ્રેજો આજ પર્યંત હમેશાં વીચારતા આવ્યા છે
તેમ “ છુટાપણું ” એ પરીત્ર શબ્દમાં માણસની છાતીને ઉત્તેજિત
કરે એવી તેની ચહડતામાં ચહડતી જ્ઞાતિપાઓનો સમાવેશ થાય છે.
” છુટા ગણાવા અથવા છુટાપણું ભોગવવાનો જન્મ સાથ જોડાયેલો આ
હક ઇંગ્લાંડ સાથના આપણા સંબંધની શરૂઆતથીજ એટલે જે દી-
વસથી બ્રીટીશ જુગના રક્ષણ તળે આપણે આવ્યા તે દીવસથીજ
આપણને મળેલો છે. પોતાના તાબાના મુલક તરીકે મુખ્યદના ટાપુને
પહેલવહેલો કબજો લેવામાં આવ્યો તે વેળાની સરકારે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા
કંપનીને આપેલી મુલકી હકોની પ્રથમ સનદમાં જાહેર કર્યું છે કે:—
“ અને અત્રેથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે મજકુર ટાપુમાં

નામદાર શહેનશાહની રૈયત તરીકે વસ્તા સધળા આસામીઓ અને ટાપુ ઉપર જનમેલાં તેમનાં બચ્ચાંઓ અને ઓલાદો ઇંગ્લાડમાં જનમેલા અને વસતા લોકોના જેવુંજ છુટાપણું ભોગવવાને લાયકના અને તે નામદારની અસલ રૈયતના જેવાંજ ગણાશે.”

વળી એ પહેલી સનંદમાં બક્ષેલા તમામ હકો ભવીષ્યમાં ખ્રી-ટીશ ગુંડા હેઠળ આવતા મુલકોની તમામ રૈયતને એકસરખા બક્ષવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે “છુટા” ગણાવાનો, અને “ઇંગ્લંડમાંજ જનમેલા અને વસતા” અસલ ખ્રીટીશ લોકોના જેવાંજ સ-ધળા હકો ભોગવવાનો હિંદીઓનો દાવો ઇંગ્લંડ સાથના પહેલવેહેલા રાજ્યદ્વારી જોડાણના સમયથીજ ખુલી રીતે કબુલ રાખવા અને જ-હેર કરવામાં આવ્યો છે.

આજથી અઢી સદીની વાત ઉપર એટલે સત્તરમા સૈકામાં જે એવું જાહેરનામું કહાડવામાં આવ્યું હતું કે આપણે હિંદીઓ ખ્રીટીશ ગુંડાના રક્ષણ હેઠળ આવ્યાની સાથેજ છુટાપણું ભોગવતાં શહેરીઓ થઇ ચુક્યા છીએ તેનો હવાલો તમને આપવા પછી હવે આ વી-શમી સદીના બે આગેવાન રાજ્યદ્વારીઓએ શું કહ્યું છે તેનો હવાલો હું તમને આપીશ. બ્યારે ખુર લોકોને દરાવીને તાબે કરવામાં આવ્યા ત્યારે હાલના વડા પ્રધાને કહ્યું હતું કે “આ લોકો જેમની સાથે આપણને કામ લેવાનું છે તેઓ હવે પછી આપણા ભાઈબંધ શહે-રીઓ થવાના છે એટલુંજ નહિ પણ અત્યારથીજ તેઓ આપણા ભાઈબંધ શહેરીઓ થઇ ચુક્યા છે.” તેજ પ્રસંગ ઉપર બોલતાં સર વીલીયમ હારકોર્ટ જણાવ્યું હતું કે “તમારા ભાઈબંધ શહેરીઓ સાથે તમે જે રીતે કામ લેવા માગો છો, તે આ છે.”

આ ઉપરથી તમો જોશો કે જે પળથી એક પ્રજા ખ્રીટીશ ગુંડા

તળે આવે છે તે પળથીજ તે “ છુટાપણું” ભોગવતી ” અને ખીટી-શોના “ ભાઈખંધ શહેરીઓ ” જેવી બને છે. આપણુ દિંદીઓ જે પળથી ખીટીશ ઝુંડાના રક્ષણ તળે આવ્યા તે પળથી “ ઇંગ્લાંડમાં જન્મેલા અને ઉધરેલા ” ખીટીશ શહેરીના જેવુંજ છુટાપણું ભોગવતા ખીટીશ શહેરીઓ હરી ચુક્યા છીએ અને તે હક જન્મથીજ આપણી સાથે જોડાએલો રહ્યો છે.

પુર લગાઈ પાછળ ઇંગ્લાંડને વીશ કરોડ પાઉંડનો ખર્ચ ખેડા હતો અને તેનાં વીશ હજાર માણસો માર્યા જવા ઉપરાંત વીશ હજાર જખમી થયા હતા. ખીજા હાથ ઉપર હિંદ માટે કાંઈ પણ ખર્ચ ખેસવા વિના તેના કબજાથી ખીટન સામું માતખર થયું છે. તેનો કબજો મેળવવામાં જે લોહી રેડ્યું હતું તે મોટે ભાગે દિંદીઓનુંજ હતું. તેમ છતાં આ ધણું વિચીત્ર છે કે જીતાયા પછી માત્ર થોડાજ વરસોમાં પુરોએ સ્વરાજ્યનો હક મેળવ્યો છે ત્યારે હિંદ ખસો વરસ વીતી ગયાં છતાં તેવો સ્વરાજ્યનો હક મેળવ્યો નથી.

સત્તરમી સદીના ખીટીશ રાજ્યદારીઓ અને તેમની ખીટીશ ઝહેન અને નીયમોને જેટલું માન અને કીર્તી આપીયે તેટલું થોડુંજ કહેવાશે. હાલ વખતના લીખરલો અને લીખરલ સરકારને તે જુના નીયમો માટે મગર થવાનો દરેક હક છે; અને હવે જ્યારે તે પવિત્ર જુના નીયમોનો સુખદાયક અને આશીર્વાદ ભરેલો પુનર્જન્મ થયો છે ત્યારે હાલની સરકાર તે જુના નીયમોને અનુસરતું વર્તન કરશે અને ઇંગ્લાંડમાં “ જન્મેલા અને ઉધરેલા ” શહેરીના સરખાજ દિંદીઓએ જન્મથી મેળવેલા હકનો સ્વીકાર કરી તે તેમને ભોગવવાનો માર્ગ કહાડી આપશે એવી આપણે વ્યાજખી રાહે વકી રાખી શકીએ. તે વકી પાર પાડી આપવાને ઇંગ્લાંડ બંધાયેલું છે. ખીટીશ શહેરીઓ

તરીકેના આપણા હકો ખીલકુલ વાંધા વીણી વિનાના છે. દરેક બ્રીટીશ હિંદી રૈયત એક હક તરીકે ઇંગ્લાંડમાં ચુંટણીનો હક ભોગવવા અને પાર્લામેંટના સભાસદ તરીકે ચુંટી કહાડવાને લાયક છે. તેની સામે થવાની ઇંગ્લાંડમાં કોઇ સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ કરતું નથી. એક વખત મારા બાળમાં પક્ષકારો વચ્ચેની ચડસચડસીને લીધે મત આપનાર તરીકે માફ નામ રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા સામે વાંધા લેવાની સુચના કરવામાં આવી હતી, પણ મતપત્રક સુધારનાર બેરીસ્ટરે એકદમ તે વાંધો તુચ્છકારી કહાડ્યો હતો કેમકે હિંદી તરીકે હું પણ બ્રીટીશ શહેરીજ હતા.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયન કંપનીને મળેલી સનંદમાં હિંદીઓના બ્રીટીશ શહેરીઓ તરીકેના હકો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ તે જાહેરનામાની રૂએ વળી તે હકો સાચવવાની પણ કબુલત આપવામાં આવી છે. નામદાર મહુમ મહારણી વીક્ટોરીયાએ ઢઢેરા ધડી કહાડવાની ફરમાશ કરનારા લોર્ડ ડારબી જોગા પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, “બ્રીટીશ તાજની રૈયતની એકસરખી સપાટીએ મેલાવાથી તેમજ સુધારાની પુઠે આવતી આબાદીથી હિંદીઓ કેવા હકો મેળવશે તે દેખાડી આપશો.” આ ફરમાશની રૂએ ધડી કહાડવામાં આવેલા ઢઢેરામાં ઇશ્વરને હાજર નાજર જાણીને પુર ગંબીરાઇથી અને કાંઇ પણ અંકુશ વિના નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે અને કબુલાત આપવામાં આવી છે.

“અમારા હિંદી મુલકના વતનીઓ પ્રત્યે અમારી ખીજ બધી રૈયતો પ્રત્યેની અમારી ફરજના જેવીજ જોખમદારીઓ અદા કરવાને અમે બંધાઇએ છીએ અને સર્વ શક્તીમાન ઇશ્વરની આશીશથી અમારી તે જોખમદારીઓ પૂર્ણપણે અને અંતઃકરણથી અમે જા

ગંધીશું. ” ઇશ્વર કે માણસ સન્મુખ આ કરતાં વધારે પવિત્ર અને ગંભીર કબુલાત બીજી તે કેવી હોઇ શકે ?

હિંદનાં શહેનશાહઆનુભો ખેતાબ ધારણ કરતી વેળાએ વાંચવામાં આવેલા ઢઢેરાને પ્રસંગે મહુમ ના. મહારાષ્ટ્રીએ તે વેળાના વાઇસ-રોય લોર્ડ લીટન ઉપર તારનો એક સંદેશો મોકલાવ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે—“ મોટામાં મોટાથી તે અદનામાં અદના સુધી સર્વેને આત્રી આપજો કે અમારા અમલમાં છુટાપણાં, ન્યાય અને ઇન્સાફના મહાન નીયમો ઉપર તેઓ સર્વેનો એક સરખો હક સ્વીકારવામાં આવ્યો છે; તેઓ સધળાના સુખની વૃદ્ધી કરવી, તેમની આબાદીમાં ઉમેરો કરવો અને તેમની બહેતરીની તરફી કરવી એજ અમારી શહેનશાહતની તુરત વેળાની નેમો અને હેતુઓ છે. ”

એ તો ખુદલુંજ છે કે આપણા સુખની વૃદ્ધી કરવાનો હેતુ પાર પાડવાનો એકલો આધાર છુટાપણા, ન્યાય અને ઇન્સાફના તે મહાન નીયમો ભોગવવાને આપણને શક્તીવાન કરવા ઉપરજ રહેલો છે; એટલે કે, સ્વરાજ્ય ભોગવવાનું બીટીશ છુટાપણું આપણને મળવું જોઈએ. ૧૮૮૭ ની જ્યુબીલીને ટાંકણે મહારાષ્ટ્રી શહેનશાહઆનુએ ફરીને ઢઢેરામાં આપેલી કબુલાતોમાં નીચે પ્રમાણે ખાર મેલીને કાલ આપ્યો હતો:—

“ હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારોખાર સીધો અમોએ અમારા હાથમાં લીધો તે પ્રસંગે બહાર પાડેલા ઢઢેરાને હિંદી રાજવંશીઓ અને રૈયતના છુટાપણાંની સનદ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તે ઢઢેરામાં મુકરર કરવામાં આવેલા નીયમો ચુસ્તપણે બજાવવાની અમો હમેશ દીલોબની ભરેલી ખાહેશ ધરાવતાં આવ્યાં છીએ અને હવે યજ્ઞી પણ હમેશાં તેજ પ્રમાણે રહેશે. ”

આપણે હાલ જે માગીએ છીએ તે એ સનંદમાં આપણને બ-
દલામાં આવેલા છુટાપણ—અથવા બ્રીટીશ શહેરીઓ તરીકેના આ-
પણા હકો કરતાં સહેજ પણ વધારે નથી.

હાલના નામદાર શહેનશાહે કબુલાત આપી છે કે “ સધળી વ-
હુની મારી હિંદી રૈયતની સામાન્ય આબાદી ખીલવવા માટે પહેલ-
પહેલાં મહારાણી-શહેનશાહબાનુએ બેસાડેલા ઉત્તમ દાખલાની નકલ
કરવાને હું મારાથી બનતું કરીશ. ” વળી એક બાપણમાં તે નામદારે
કહ્યું હતું કે “ હું અતઃકરણથી માનું છું કે જેમ આ સંસ્થાનોમાં
તેમ મારી શહેનશાહતના ખીજ તમામ ભાગોમાં સ્વરાજ્યજ ધોર-
ણનાં ખાતાંઓની સ્થાપનાની પુઠે વધતી જતી આબાદી અને શહે-
નશાહત પ્રત્યે ધાડી વફાદારીનો પ્રચાર કરશે. ” વડો પ્રધાન આ સ-
ધળી કબુલાતોનો અર્ક ખેંચી જણાવે છે કે “ એક સરકારનો કા-
રોબાર ગમે એવો સારો હોય તોપણ પોતે પોતા ઉપર અમલ ચ-
લાવતી પ્રજાકીય સરકારની જગ્યા કદી લઇ શકે નહિ. ”

આ પ્રમાણે જે સરકાર સાંપત્તિક લાભોની નજરે જોતાં નહારી
કહેવાય અને રાજ્યબંધારણના નીયમોની રૂએ તપાસતાં બંધારણ
વિનાની આપખુદ સરકાર ગણાય તે સ્વરાજ્યની જગ્યા કેમ સાચવે?
અને “ વધતી જતી આબાદી અને શહેનશાહત પ્રત્યે ધાડી વફાદારી ”
ની લાગણી બરપા કરવા માટે “ છુટાપણાના નીયમોને અનુ-
સરતાં ખાતાંઓની સ્થાપના કરવાનું ” કેટલું વધારે અવશ્યનું થઇ
પડેલું સમજવું જોઇએ !

ઉપર જે ગંભીર કબુલાતો વિષે મેં ઇસારો કર્યો છે તેને આ-
ધારે બ્રીટીશોએ કબુલેલા સધળા હકો માન બરેલી રીતે પરિપુર્ણ
કરાવવાનો દાવો કરવાનો આપણને દરેકે દરેક હક છે, અને તે મુ-

જન્મ જન્મ તેમજ ગંભીર કોલોની રૂએ આપણને મળેલા સઘળા ખીટીશ હકો મેળવવાનો આપણે દાવો ઉઠાવીએ છીએ. ખીટનની ફરજ, ઇનસાનીયતપણું, પ્રતિષ્ઠા, છુટાપણું માટેનો તેનો આદ્ય અને આધ્યા, ઉતરેલો વારસો, ગંભીર કબુલાતો, અંતઃકરણ, પ્રમાણીકપણું અને સુધારો એ સઘળું આપણા ખીટીશ હકો માટે સંતોષ આપવાની જોખમદારી તેને માથે મેલે છે.

આગલી સદીઓમાં જે બદલાયેલી અને ખરાબીઓ આપણે સહેલી છે તેનો ઇશ્વર તેમજ ઇનસાનીયતને ખાતર હવે બદલો વાળી આપવો ઘટારત છે; અને છુટાપણા તથા સ્વરાલ્ય માટેની જુના વખતની ઉદાર ખીટીશ પ્રેરણાબુદ્ધી હાલને સમયે પાછી સજીવન થઈ છે તે વેળાએ તે સજીવન કરનારોના હાથ ઉપર તેવો ઇનસાફ મેળવવાને આપણે વ્યાજખી રાહે આશા બાંધી શકીએ. ભુતકાળમાં આપણે શું શું સહેલું છે તેની વીગતોમાં હું ઉતરવા માગતો નથી.

લગભગ દોઢ સદી થયાં જે જ્ઞાતનું અકુદરતી રાજ્યબધારણ હિંદ ઉપર ફસવવામાં આવ્યું છે તેને એક દીવસ પણ શરણ થવાને ખીટીશ પ્રજા કદી કબુલે નહિ. સર હેનરી કેમ્પબેલ બેનરમેને બી. આઇટનો જે ઉતારો ટાંક્યો છે તે એ બાબતમાં ખરેખર ઉપયોગી બાણાય છે;—“ મને યાદ છે કે એક પ્રસંગે જોન આઇટ અમલી સમા હજુર બાંધણ કરતાં રાજ્યદ્વારી બાબતો વિષે ઇશારો કરનારી એક કવીની નીચલી લીટીઓ ટાંકી બતાવી હતી:—

“ આ પૃથ્વી ઉપર કાંઈક એવી વસ્તુ છે કે જે ઢંકાયેલી હોવા છતાં પોર્લામેન્ટ અથવા રાજ કરતાં વધારે ઇશ્વરી અંશ ધરાવનારી છે. ” સર હેનરી વળી પુછે છે કે “ તે વધારે ઇશ્વરી અંશ ધરાવનારી કીજ કય છે ? ઇનસાનનું અંતઃકરણ કે જે ઇનસાનના અ-

બીગ્રાય અને ધનસાનની દીલસોજીના સંબંધમાં પ્રેરણાબુદ્ધી માફક કામ કરે છે. હું ઇંગ્લંડના સત્તાવાળાઓ પાસે માથું ધું કે ધનસાનના તે અંતઃકરણ—“વધારે ઇશ્વરી અંશ ધરાવનારી તે ચીજ” નો ઉપયોગ હિંદના સંબંધમાં પણ કરવા. શ્રી મોર્લીના શબ્દોમાં કહીએ તો “આપણી માતૃભૂમિ (ઇંગ્લંડ)ને માટે એક પ્રકારનું અંતઃકરણ અને જે બહોળા વિસ્તારના મુલકો સુધી તમારી નજર પહોંચતી નથી તેમને માટે બીજું અંતઃકરણ આપણે રાખવા માંડ્યું તો તે આપણે માટે ખચીત માફું થઈ પડવાનું.”

હવે બીજો સ્વાલ એ છે કે એવા કયા બ્રીટીશ હક છે કે જે મેળવવા માટે દાવો કરવાનો આપણને હક છે? આ પ્રસંગે તે બાબતમાં કોઈ વિગત કે તકરારમાં હું ઉતરવાનો નથી. હું તેટલા માટે મુળ નીચમનેજ વળગી રહીશ.

(૧) જે પ્રમાણે યુનાઇટેડ કીંગડમનાં સઘળાં સરકારી ખાતાંઓ અને નોકરીઓનો વહિવટ ત્યાંના લોકોના પોતાના હાથમાં છે, તેમ હિંદનાં સઘળાં સરકારી ખાતાં અને સઘળી સરકારી નોકરીનો વહિવટ હિંદના લોકોના પોતાનાજ હાથમાં રહેવા પામે એવી ગોઠવણ કરાવવાનો દાવો આપણે કરવો જોઈએ. એ કાંઈ માત્ર હક અને કેળવણી પામેલાઓની ઉમેદોનોજ સ્વાલ નથી; એ પણ પુરતી અગત્ય ધરાવનારો છે. નાણાં અને વેપાર રાજગાર સંબંધી તે દેખીતા અનર્થ ઉપર સર જોન શોએ એકસો વીશ વરસ ઉપર ખ્યાન ખેંચ્યું હતું અને જે, દેશમાંથી દોલત ધસડાઈ જવાનું અને દેશની નિર્ધનતાનું મુળ કારણ છે, તેના એક પુરા પલાળ તરીકે તેની જરૂર છે. પ્રજાની નાણાં સંબંધી તેમજ તેની નીતિ કેળવણી, રાજ્યદારી, સાંસારીક ઉદ્યોગ દુનનર સંબંધી રિસ્કિના અને ખીજ દરેક પ્રકારના

મુધારા વધારા તથા આખાદી માટે તેની નહિ દુર કરી શકાય એ-
ટલી મોટી જરૂર છે.

(૨) ટ્રેડશીટન અને આયર્લીડ તથા સંસ્થાનોમાં જેમ સધળા
કર અને કાયદા અને કરની ઉપજ ખર્ચવાની સત્તા તે દેશોની પ્ર-
જ્ઞના પ્રતિનિધીઓના હાથમાં છે, તેમ હિંદી પ્રજ્ઞના હાથમાં પણ
તે રહેવું જોઈએ.

(૩) ઇંગ્લાંડ અને હિંદ વચ્ચેનો નાણાં સંબંધી સંબંધ ન્યા-
યી અને સમાન નિયમ ઉપર રહેવો જોઈએ, એટલે કે દીવાની,
લશ્કરી કે દગીયાર્થ જે પણ ખાતા માટે હિંદ ખર્ચ આપે તે ખા-
તામાં તેના તરફના ખર્ચના પ્રમાણમાં તેને પગાર, પેન્શન બદલા
વગેરેનો હિસ્સો મળવો જોઈએ, કેમકે હિંદને હમેશાં શહેનશાહતના
ભાગીદાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આપણને કાંઈ મહેરબાની
જોઈતી નથી. આપણને ન્યાય માત્ર જોઈએ છીએ. ખ્રીટીશ શહે-
રીઓ દાખલના આપણા હકોના ભાગો અથવા વીગતોમાં જવાને
બદલે એકજ શબ્દ એટલે કે ટ્રેડશીટન આયર્લીડ તથા સંસ્થાનોના
જેવું 'સ્વરાજ્ય' આપણને જોઈએ છીએ એટલુંજ કહેવું બસ થશે.

મી. મોર્લીએ ધણી મજબુતી સાથે જણાવેલી ખીના તદ્દન સા-
ચી છે કે “પણ હું કહીશ કે આપણી પ્રજાકી” મોટાર્થ, મજબુ-
તાઈ અને ઉંચા ભવિષ્યનો મુળ પાયો તે રાજ્યદારી નિયમો છે.
હિંદ માટે સ્વરાજ્યના ખરા રાજ્યદારી નિયમો વિના પ્રજાકાય મો-
ટાર્થ, મજબુતી અને ઉંચા ભવિષ્યની આશા રાખી શકાય નહિ.”

હું ધારું છું કે કોઈ પણ એમ નહિ કહેશે કે હાલના સધળા
ખંધારણને એકદમ ભાગી નાખવું અને સ્વરાજ્યના જે હક એ વ-
ર્ણવ્યા છે તે એકદમ દાખલ કરવા. દરેક ખાતાનો વહિવટ હિંદી

પ્રજ્ઞના હાથમાં મેલવાને લગતો પહેલા નંબરનો હક તપાસતાં આ-
પણે પુછીશું કે વફાદારીથી અને નિયમસર તે બાબતમાં એવી કોઈ
શરૂઆત કરી શકાય કે નહિ કે જેથી વખતના અરસામાં પોતાની
મેળે સ્વશબ્દનો સંપૂર્ણ હક તે મેળવી શકે? હું કહું છું કે હા, તે
માટે શરૂઆત કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ
તે વખત આવી લાગ્યાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે. લગભગ પોણી
સદી આગમયજ રાજ્યદારીઓએ તેની શરૂઆત કરવા વિષે વિચાર
કર્યો હતો અને તે બાબતમાં ઉંચો નિયમ જાહેર કર્યો હતો એટલુંજ
નહિ પણ તેઓએ તે માટે પાર્લામેન્ટ પાસે એક કાયદો પણ બંધા-
વ્યો હતો. જે તે કાયદાને તે વખતથી હમણાં સુધીની સરકારોએ
માનભરી રીતે વફાદારીથી અમલમાં મેલ્યો હોત તો ઇંગ્લાંડ અને
હિંદને બંનેને હિંદી પ્રજાની હમણાની નિર્ધનતા કંગાલીયત અને
અસંતોષ વિષે અફસોસ કરવો નહિ પડત, પણ ઉલટું હિંદની
આબાદી અને ઇંગ્લાંડની વધુ આબાદી માટે તેઓ ખુશી થતા હોત.
મઘ સદીના ત્રીશના દાહેકમાં સુધારાની સર્વથી ઉંચી નામના ઇન-
સાનના તન અને અંતઃકરણને છુટાપણું અપાવીને એટલે કે ગુ-
લામોનો વેપાર બંધ કરાવી અને બ્રીટીશ શહેરી તરીકે સઘળા હક
ભોગવવા માટે અંતઃકરણનું છુટાપણું આપીને ઇંગ્લાંડે મેળવી હતી.
ઇંગ્લાંડના ઇતીહાસના તે કીર્તિમંદ જમાનામાં તે વેળાના રાજ્યદાર-
ીઓ હિંદી પ્રજા તરફની પોતાની ફરજ અદા કરવાનું ભુલી ગયા
નહોતા. તેઓએ ખુલ્લી રીતે અને આસ વિષય તરીકે હિંદને
સ્વશબ્દ આપવાના સવાલ વિષે વિચાર ચલાવ્યો હતો અને તેના
પરિણામમાં હિંદ ઇંગ્લાંડથી તદ્દન સ્વતંત્ર થવા પામે એવા સંજો-
ગને પણ તેજ વેળાએ તેઓએ ધ્યાનમાં લીધો હતો. ૧૮૩૩ નો

કાયદો બાંધવામાં આવ્યો તે વેળા મેકોલેએ એક યાદગાર બાંધણી
હિંદના સંબંધમાં કર્યું હતું, જે માટે બ્રિટન હમેશ સુધી મગફર
રહી શકશે. તેમાંનો દરેક શબ્દ આજના વખતના રાજ્યદારીઓએ
અભ્યાસ કરવા અને ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. હું તેમાંથી થોડાજ
ફકરા ટાંકીશ. તેણે પ્રથમ જણાવ્યું હતું કે “ મારે કહેવું જોઈએ
કે આ ફકરો ધરાવનારો કાયદો બાંધવામાં મારી પણ સામેલગીરી
હતી તે માટે મારી જીંદગીના છેડા સુધી હું મગફર રહીશ ”.....
“ધણીજ સ્વાર્થી નજરે જોતાં પણ હિંદના લોકો આપણે તાએ રહે
અને ગેરવહિવટ ચાલે તેના કરતાં સારો કારોબાર ત્યાં ચાલે અને
તેઓ સ્વતંત્ર થાય તેમાં આપણો વધુ લાભ છે.”... “ પોઉરના
(અરીણીની એક પ્રકારની મેળવણી) એક આખી કોમને આપી
દેવા મોટી પ્રજાને પરમેશ્વરે આપણા સ્વાધીનમાં મેલી છે તેને આ-
પણી સત્તાને વધુ આધીન બનાવવાનાં કંગાલ કામ માટે અરીણી
અને નીર્બળ બનાવવા દેવાને આપણે કદી પણ કબુલ નહિ થઈશું ”
.....“ ઇનસાન જાતના કોઈપણ ભાગને સમાન છુટાપણું અને
સુધારો આપવાને હાથ ખેંચીએ તો આપણું છુટાપણું અને આપણો
સુધારો સાર્થક નથી ”.....“ મને તો કાંઈ ભય નથી. આપણી
સામે ફરજનો માર્ગ મુકેલો છે, અને તેજ રસ્તો પ્રજાની આખાની
અને પ્રજાની આખરને વધારનારો ડહાપણુ ભરેલો છે. ”...“ ગુ-
લામગીરી અને વહેંચની છેક નીચી હદે ઉતરી ગયેલી એક મોટી
પ્રજાને શોધી કહાડી તેમના ઉપર એવી રીતે અમલ કરવો કે
જેથી શહેરીઓ દાખલના સઘળા હક્ક ભોગવવાની ઈચ્છા અને લા-
યકાત તે ધરાવે, તો કોઈથી ભાગ નહિ પડે એવી દિશામાં ઉચી
દોર્તી આપણે મેળવીશું. ” એવી ઉમદા વળાંકથી અને લાગણીથી

મેકોલેના સપ્તેમ્બરમાં બોલીએ તો “ તે દુરઅંદેશી બરેલો. પરાપકારી હિમદા ફકરો ” રચવામાં આવ્યો હતો. તે ફકરો આ પ્રમાણેનો છે.—“હિંદનો કોઇ પણ દેશી અથવા ત્યાંજ જનમેલી અને રહેતી નામદાર શેહેનશાહની કોઇ પણ પ્રબળને તેના ધર્મ, જનમના સ્થાન, ઓલાદ અને રંગ કે એમાંનાં કોઇ પણ કારણને ખાતર ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના હાથ હેઠળ કોઇ પણ જગ્યા, ઓધ્ધો કે નોકરી ધરાવવા માટે નાલાયક ગણી નહિ શકાશે. ”

આ ફકરા માટે વારંવાર મેં જે કહ્યું છે તે હું અહીં ફરીથી બોલતો નથી. એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે સનંદી નોકરીની પરિક્ષા હિંદમાં પણ લેવાય તોજ આ ફકરામાં જણાવેલા નીયમ માનભરી રીતે અમલમાં મેલેલા ગણાય એમ સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે શરૂઆત તુરત કરવા માટેનું સાધન તૈયાર છે. તે સાધન નવું નથી, પણ ૭૩ વરસ અગાઉ પાર્લામેન્ટે તે વિષે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર ચલાવી કાયદા મારફતે તે નકી કરી આપ્યું હતું. પાર્લામેન્ટ કે કોઇ પણ બીજી સત્તાને પુછ્યા વિના અમલમાં મેલવા માટેનું સાધન હિંદી પ્રધાનના હાથમાં એ પ્રમાણે તૈયાર છે.

એ પગલાંના સંબંધમાં બોલતાં હિંદી પ્રધાનને હું આગ્રહ કરીશ કે જે સરકારી ખાતાઓમાંની નીમણુંકો હિંદમાંથી કરવામાં આવે છે તેના સંબંધમાં હરીફાઇની પરિક્ષા લેવાનું કહાડી નાંખવાનો જે નુકશાનકારક માર્ગ થોડુંક થયાં હિંદમાં લેવામાં આવ્યો છે તે માર્ગથી પાછળ હટી જવું.

ઇંગ્લંડમાં દરેક સરકારી નોકરીમાં નવા દાખલ થનારા સધળા કોઇને હરીફાઇની પરિક્ષાની કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે, અને

તેજ ધોરણુ સર્વથી ઉત્તમ અને સર્વથી ન્યાયી છે. હાલના ધોરણમાં સમાયલી મુખ્ય નાણાં સંબંધી અને મુળ પાયાની ખરાબીનો સર્વથી અસરકારક ધલાજ-તે દુર કરવાની ચાવી, આ શરૂઆતજ છે. મી. મોર્લીએ કહ્યું છે તે ખરૂં છે કે “ મહસ્થા જો તમે નાણાં અને વેપારવણજને લગતા નીયમોની વચ્ચે ખોટી રીતે આડા પડ્યા તો તમારે તદ્દન ખાત્રી રાખવી કે એક પ્રજા તરીકેની તમારી હયાતીનો તમે નાશ કરશો. ” અને એજ પ્રમાણે હમણાના હિંદી સરકારના કારોબાર ચલાવવાના ધોરણમાં સમાયલો નાણાં સંબંધી અને વેપારવણજને લગતો ધોટાજો એક પ્રજા તરીકેની આપણી હયાતીની સામે જવા લાગેલ છે. આપણને ત્રણ પ્રકારનું નુકસાન કરવામાં આવે છે એટલે કે આપણી કનેથી દોલત, ઉદ્યોગ અને ડહાપણ, દુકામાં જીંદગીનું સાર્થક જેમાં છે તે સઘળું લઇ લેવામાં આવે છે. પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની શરૂઆત કરવામાં આવશે તો એ ધોટાજાને નીર્મુળ કરી શકાશે. એ ખરાબી દુર કરવાની ચાવી હિંદી સરકારની નોકરીમાં યુરોપીઅનોને બદલે હિંદીઓને રોકવાની છે.

કારોબાર અસરકારક રીતે ચલાવવાની તકરારના સંબંધમાં જણાવીશ કે પરદેશીઓને નોકરીમાં રાખવાનું ધોરણુ કારોબારને જો-છએ તેવો અસરકારક બનાવી નહિ શકે. સર વીલીઅમ હન્ટરે કહ્યું છે કે “ જો હિંદી પ્રજા ઉપરની હકુમત સારી રીતે અને સસ્તામાં આપણને ભોગવવી હોય તો તેમનીજ મારફતે આપણે હકુમત ચલાવવી જોઈએ. ” ડ્યુક ઓફ ડેવનશીરે હિંદી પ્રધાન તરીકે જણાવ્યું છે કે “ મારા મનમાં કાંઈ પણ શક નથી કે હિંદનો કારોબાર જોઈએ તેવી રીતે ચલાવવામાં નથી આવતો. ” ધોરણુજ એવું છે

કે એથી જુદું પરીણામ આવીજ નહિ શકે. સનદી નોકરીના હા-
રીફાઇની પરિક્ષા થોડા વરસ ઇંગ્લંડ અને હિંદમાં સાથે લેતી
કરવા પછી તે પરિક્ષા, સ્વરાજ્ય મેળવવાનો આપણે પહેલો હક
કારોબાર સરળ રીતે ચલાવવામાં અગવડ નહિ આવે તેવી રીતે
બક્ષવા માટે એકલી હિંદુસ્તાનમાંજ લેવા હરાવવાનો વખત આવશે.

સ્વરાજ્યના આપણા પહેલા હકના સંબંધમાં અગત્યની આ-
શરૂઆત કરવાની સાથેજ તે કામ તાકીદે પાર ઉતારવાને પ્રજા
વચ્ચે કેળવણીનો ફેલાવો ધણીજ મજબુતી સાથે કરવો અનિવાર્ય
છે; મુજ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવી અને દરેક પ્રકારની
ઉચ્ચ કેળવણી ફરજિયાત હરાવવી. કેળવણી માટેના ખર્ચમાં જે વ-
ધારો કરવામાં આવશે તે માટે હિંદી પ્રજા વધતામાં વધતો સતોપ-
જનહર કરશે. લોકોને ખર્ચ જે મફત કેળવણી મળી હતી તેની બ-
રકતથી હું અને મારા ભાઇબંધ અભ્યાસીઓ, જેઓ પાછળથી
મારા હમશરીક થયા હતા તેઓ પ્રજાની આબાદી વધારવા માટેના
કામમાં સઘળી શક્તીનો ઉપયોગ કરવા બહાર પડ્યા હતા. એક
હાથ ઉપર કેળવણી અને બીજા હાથ ઉપર સરકારી નોકરીમાં જો-
ડાઇને મેળવવાના વહેવાર જ્ઞાનની બરકતથી ધણાઓ ધારે છે તે
કરતાં ધણી વધારે ઉતાવળે સ્વરાજ્ય સંપૂર્ણતાથી મેળવી શકાશે.
કેળવણીના સંબંધમાં ભારે ખર્ચનું ખ્હાનું લાવવું નહિ જોઇએ. ખર્ચ
કહીએ તો નાણાં સંબંધી જે ઉપાય વિધે હવે પછી હું ઇસારો
કરીશ તે ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચેના સંબંધમાં જાળવવામાં આવે
તો હિંદનાં નાનાં મહેસુલમાંથી પણ ધણી સારી જોગવાઇ તે
માટે કરી શકાશે, અને જેમ જેમ યુરોપીઅનોની જગ્યાએ હિંદી-
ઓને વધારવામાં આવતા જશે તેમ તેમ સઘળાં જરૂરી કામો મા-
ટેના ખર્ચની જોગવાઇ વધતી જશે.

ખુદ હજારોમાં શ્રીમંત તથા મધ્યમ વર્ગ તેમજ લોકોના જથ્થાને પારલામેન્ટ જેવા બંધારણની સરકાર માટે કંઈ મત આપવાનો અથવા બોલવાનો હક હતો તેની કેટલાંક સેંકડો વરસો અગાઉ પારલામેન્ટ જેવા બંધારણની સરકાર હયાત હતી. ૧૮૩૧ માં મે-કોલેજે જણાવ્યું હતું કે, રીજન પાર્ક તથા એવાજ બીજા ભાગોની આસપાસ બધા મહલોમાં રહેનારા લોકોને પ્રજા-પ્રતિનિધી ચુંટણીનો હક નહોતો. છેક ૧૮૩૨ માં મધ્યમ વર્ગે તે હક મેળવ્યો હતો. સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક નથી. ઉન્નત પુરોજાઓનો હક હજી અડધામાં છે. તેટલા માટે મી. ગ્લેડસ્ટન જેને ‘ ખરૂં પ્રજા-પ્રતિ-નિધી તત્વ ’ એવી ઉપમા આપે છે તેની દિંદમાં હાલ સારી સ-રજાત થઈ શકશે નહિ એવું હવે આપણને કહેવું નકામું છે. જે ચીજ જોઈએ છે તે સરકારની ઇચ્છા છે. હાલની સરકારના સુકા-નીઓ તરીકે જે રાજ્યકારભારીઓ છે તેઓ આહ્વાસ અને સારી સરજાત કરવા માટે શક્તોવાન છે. આવી નીચમીત સરજાતથી સ્વભાવીક રીતે તે થોડા વખતમાં સ્વરાજ્ય ચલાવી રહેલાં સંસ્થા-નેની માફક સ્વરાજ્યના પુરેપુરા કાયદા રચનારી મંડળી તરીકે ખીલી નીકળશે. મારે અત્રે પ્રજા-પ્રતિનિધી તત્વના વીસ્તાર અને શક્યતા વિષે કંઈ વીગતમાં જવાની જરૂર નથી. દિંદના કેળવા-યકા તથા વિચારશીલ વર્ગો, જેઓએ અત્રે શાળાઓ તથા કોલે-જોમાં શિક્ષણ લીધું છે તેઓને ગણતરીમાં લેવા ઉપરાંત જે મોટા જથ્થે દુનીઆના બનાવો તથા સધળાં ક્રીડીશ ખાતાંઓથી પોતાની ભાવના દેશી છાપા તથા સાહિત્ય મારફતે જાણીતો રહે છે તેને પણ ગણતરીમાં લેવાનો છે.

દેશીયાના ખેડૂતો લાયક હોઈ તેઓએ દુનીઆના સહથી આપ-

ખુદ રાજા પાસેથી રાજ્યસભાનો હક મેળવ્યો હતો, અને બ્રીટીશ શહેનશાહતના વડા પ્રધાને દુનીઆને જાહેર કર્યું હતું કે, “ રાજ્ય-સભા મરી મઠ છે—પણું જીવો રાજ્યસભા. ” ખરેખર રૂશીયાના ખેડુતો કરતાં તે મહાન રાજ્યાધીકારીના ગોઠીઆ શહેરીઓ અને તે શહેનશાહતના સ્વતંત્ર શહેરીઓ જન્મ હક તથા રાજ્ય હકથી સ્વ-રાજ્ય-કાયદાસરના પ્રજાના પ્રતિનિધીઓના ધોરણ-માટે મોટો હક ધરાવે છે. બ્રીટીશ પ્રજા પાર્લામેન્ટ માટે એટલી બધી થોભી ન હોતી. દોઢસો વરસ થયાં આપણને લાયક બનવાની તક આપવામાં નથી આવી. જ્યાં સુધી આપણે કામ અને જોખમદારી ખરેખરી માથે ઉઠાવી લઇશું નહિ ત્યાં સુધી કદી લાયક બની શકશું નહિ. જ્યારે પુર્વમાં ચીન અને એશીઆની પશ્ચીમમાં ઇરાન જગૃત થઇ ગયું છે અને રૂશીયા તો છુટાપણા માટે રકઝકમાં પડ્યું છે, અને જ્યાં સધળે આપખુદ અમલ છે—ત્યારે શું બ્રીટીશ હિંદી શહેનશાહતના સ્વતંત્ર રહેવાસીઓ પણ આપખુદ અમલને તાબે રક્ષાંજ કરે, કે જે દુનીઆમાં સહિથી પહેલા સુધરેલા છે ? માણસ જાત મધ્યેના આ મુળ સુધરેલા લોકોને હાલની દુનીઆ કંઈ થોડી આભારી નથી. દાલના વખતમાં જ્યારે છુટાપણું ફેલાતું જાય છે ત્યારે આ સહિથી મુળ સુધરેલા લોકોના વંશજો આપખુદ અમલની જંગલી રૂઠી, જે બ્રીટીશ બુદ્ધી, આચાર, વિચાર અને સુધારાને લાયક નથી, તેની નીચે રહે ?

આ હક માટે ઢીલ તેમજ કેળવણીની જરૂર નથી. જો બ્રીટીશ સરકાર, જે સભા અને ન્યાયી છે તે કરવા ઇચ્છતી હોય તો સ્વરાજ્ય પ્રત્યેનો ન્યાય તુરતજ આપી શકાય. સહિથી શરૂઆતમાં ખેડા લક્ષ્મરનો અર્થ આપણે હાથ ધરીશું. હિંદી સરકારે ૧૮૬૦ ના

માર્ચની રૂપ મીના સંદેશમાં જણાવ્યું હતું કે:—“હિંદુસ્તાનમાં નિર્ભયતા મેળવવા માટે કીલ્લાઓ પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા છે. પણ ધરના શત્રુઓને દાખી દેવા અથવા પડોશની લડાયક જતોને મારી હાલવવા માટે ખર્ચ કરવામાં આવ્યો નહોતો; પુર્વમાં સત્તાનું સર્વોપરીપણું જળવી રાખવા માટે ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો.”

હિંદી સરકાર ફરીથી જણાવે છે કે:—બાદશાહી સરકાર પોતાના લશ્કરનો મોટો ભાગ હિંદુસ્તાન ખાતે રાખે છે અને તેનો ખર્ચ પણ હિંદની તીજેરીમાંથી અદા કરે છે. આ લશ્કરનો થોડો ભાગ અનામત લશ્કર તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેનો પાદશાહી કામો માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગોરા લશ્કરની ટુકડીઓને હિંદુસ્તાનમાં રાખવામાં આવતાં લશ્કરમાંથી વખતોવખત જેમ સગવડ પડે તેમ બાદશાહી લડાઈઓમાં રોકવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનના હિંદી લશ્કરનો પણ છુટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પણ તેના ખર્ચ પેટે બાદશાહી તીજેરીમાંથી કંઈ પણ આપવામાં આવતું નથી.

ગોરૂ લશ્કર શહેનશાહતના રક્ષણ માટે છે, તેને માટેનો હિંદી સરકારનો આ પુરાવો છે. આ બાબતના સંબંધમાં હિંદી પ્રધાનની ઓશીસમાં જે ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે, તે હું હવે આપવા માગુ છું.

સર જેન્સ પીટ્ર હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલનો સભાસદ હતો અને હિંદી ખર્ચના (વેત્તખીરાજા) શહેનશાહી કમીશનમાં તેણે હિંદી પ્રધાનના પ્રતિનિધી તરીકે ભાગ લીધો હતો. હિંદી લશ્કરી ખર્ચના સંબંધમાં જે રાજ્યનીતી અપભ્રાર કરવામાં આવી છે. તે ખરેખર હિંદી નથી એ પ્રમાણે જણાવ્યા બાદ તેણે દરખાસ્તમાં બાર મુકીને જણાવ્યું હતું કે:—આ રાજ્યનીતીનો સઘળો લશ્કરી ખર્ચ

સંસ્થાન, જે શહેનશાહતનો એક ભાગ માત્ર છે અને જેની સરહદ બીજી એક યુરોપીઅન સત્તાની સરહદની જોડમાં આવેલી છે, તેના ઉપર કેટલી હદ સુધી નાખવો વ્યાજબી છે તે ઉપર વીચાર ચલાવવો યોગ્ય છે. હિંદી સરકારના અને હિંદી સરકારની ઓશીસના ફકરાઓ બતાવી આપે છે કે, ગોરા લશ્કરનો ખર્ચ બ્રીટીશ શહેનશાહતના રક્ષણ માટે છે અને તે છતાં અતિ નિંદ્ય અન્યાયપૂર્વક ખર્ચનો બોજો શહેનશાહી તીજેરી તરફથી નિરાધાર હિંદી પ્રજા ઉપર નાખવામાં આવ્યો છે. આજ પ્રમાણે ઇંગ્લંડનો સઘળો સરકારી ખર્ચ જે ઇંગ્લંડની પ્રજાના લાભ માટે હોય છે અને જે શહેનશાહત માટે કરવામાં આવે છે, તે પણ હિંદી પ્રજા ઉપર નાખવામાં આવે છે, પણ સંસ્થાનો, ઇંગ્લંડમાં કરવામાં આવતા આવા પ્રકારના ખર્ચ માટે કંઈ પણ રકમ આપતાં નથી. આ ખર્ચ સામાન્ય ન્યાયની નજરથી જોતાં હિંદુસ્તાન ઉપર નાખવો જોઈતો નથી. એ અન્યાય છે અને તેથી, જે ખર્ચનો બોજો આપણા ઉપર સામાન્ય ન્યાયની નજરથી જોતાં નાખવામાં આવવો જોઈએ નહિ, તે ખર્ચનો બોજો જે આપણા ઉપરથી કાઢી નાખવામાં આવે તો, આપણા મેહેસુલો, હાલમાં ગમે તેવી રાંક છે તે છતાં, કેળવણી માટે અને બીજા ઘણા સુધારાવધારા, જે આપણે માટે ઘણા જરૂરના છે, તેને માટે તે સારી રીતે પુરતી છે. આ સ્વાલ માત્ર નાણાં સંબંધી ન્યાયનો છે. મેં તેને ન્યાયના ખુલા નીયમ ઉપર મુક્યો છે અને તે નીયમ ઉપર હિંદુસ્તાન પોતાને જોઈતાં નાણાં અને માણસો લશ્કરી, બીનલશ્કરી, દરીયાઈ, તથા બીજા કામ માટે પુરતા પ્રમાણમાં મેળવવા માટે શક્તીવાન થશે; શહેનશાહી ખર્ચમાં આપણે જે ફાળો ભરીએ તેના પ્રમાણમાં આપણને નોકરીઓમાં ભાગ મળવો જોઈએ. નાણાં ખાતાના આ

ન્યાયી સંબંધો વગર વીલંબે સ્થાપી શકાય તેવા છે. તેને માટે તૈયારી કરવાની તેમજ વીલંબ લગાડવાની જરૂર નથી. ન્યાય આપવા માટે બ્રીટીશ સરકારે ઇચ્છા કરી જોઈએ છે અને તેને અમલમાં મુકવા માટે દ્રઢ નીશ્ચય કરવો જોઈએ છે. છેવટે સ્વરાજ્યના સંબંધમાં હિંદી લોકો તરફ પોતાની ફરજ બજાવવાનું જો અંગ્રેજ લોકો, અને રાજ્યદારી પુરૂષો મનમાં લે તો, હુંકસમયમાં સ્વરાજ્ય આપવા માટેના ઉપાયો યોજવા માટે તેઓ બાહોશી તેમજ રાજ્યદારી કુનેહ ધરાવે છે. જો મન હોય અને અંતઃકરણથી સખળ ઇચ્છા હોય તો દરેક કાર્યનો માર્ગ ખુલ્લો છે. હવે હું એક અગત્યના અને ખાસ કરીને મારા સંબંધમાં અગત્યના સ્વાલ ઉપર આવીશ.

મારા પોતાના જાતિઅનુભવના અર્ધા સેંકડા ઉપરના સમય પછી અંગ્રેજ રાજ્યદારીઓ અને સરકાર માટે તેઓની માન અને ખરી નિષ્ઠાની લાગણીમાં વિશ્વાસ મુકી શકાય કે નહિ તેના સંબંધમાં મને વખતોવખત પ્રશ્નો પુછવામાં આવ્યા છે. તેમજ ભૂતકાળની વાત જૂલી જમને તેઓ પોતાના પ્રમાણીક પ્રયત્નો વડે આપણને બ્રીટીશ પ્રજા તરીકે સ્વરાજ્યના હકો ખુશીથી અને મરતબા ભરેલી રીતે આપશે કે નહિ એવો પણ પ્રશ્ન ડોઘ કરે છે.

બાનુઓ અને ગ્રહસ્થો, તેના સંબંધમાં હું તમોને સંપૂર્ણ અને મોકળા મનનો જવાબ આપીશ. અંગ્રેજ લોકો સ્વતંત્રતા માટે જે લડાઈઓ ઉઠાવે છે તેને માટે મને અંગ્રેજ કેળવણીની રૂએ જે માન પેદા થયું હતું તેથી અને મારા વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી મેં ૧૮૫૩ ની સાલમાં બોમ્બે એસોસીએશનની સભા વખતે જે નાનું શરૂઆતનું બાળક ક્યું હતું તેમાં મેં બ્રીટીશ રાજ્યકર્તાઓ માટેનો મારો વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો, તેમાંથી એક હુંકો ફકરો હતું આપું છું;—“જે.

નાથી આપણને લાભ થવાનો હોય તેવી દરેક બાબતોમાં આપણી સરકાર આપણને મદદ કરવાને તત્પર રહેલી આપણે જોઈએ છીએ તે વખતે, ફરીયાદ કરવાને અને બબડવાને બદલે, આપણે આપણી ખરી જરૂરીઆતો યોગ્ય રીતે રજુ કરવી જોઈએ. ” અને વળી મેં જણાવ્યું હતું કે:—“સુચવવામાં આવતા કોઈપણ નીયમની સંભવીત, ખરાબ અથવા તો સારી અસરો સખ્ત તપાસથી આવી એસોસીએશન મારફતે નકી કરવામાં આવે અને તેના સબંધમાં પ્રજા તરફથી સરકાર જોગ ભલામણો કરવામાં આવે તો આપણી માયાળુ સરકાર આવી ભલામણો તરફ ધ્યાન આપવાને ના પાડશે નહિ. ”

આવી મારી માન્યતા હતી. તે વખતે કેળવાયલા પુરૂષોની આ માન્યતાને લીધે સર બાર્ટલ ક્રીયર ટીકા કરી હતી અને જે મી. ફ્રાન્સેટ ટાંકી હતી તે નીચે મુજબ છે:—અંગ્રેજી રાજ્યનીતીને બાહોશી ભરેલી રીતે પ્રસિદ્ધ કરનાર અને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા દેશોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી રીતે તે ગ્રહણ કરવામાં આપણને સહાય કરનારા પુરૂષો, ઉંચા પ્રકારની અંગ્રેજી કેળવણી લીધેલા હિંદીઓ છે, એ જોઈને મને ઘણી અબ્બયબી થાય છે અને ગંભીર વચનો જે અગાઉ આપવામાં આવ્યાં હતાં અને હાલમાં તે પાળવામાં આવતાં નથી, તેથી કેળવાયલાં મનો ઉપર તેની કેવી અસર થઈ છે ?

મને જે નાશીપાસી થઈ છે તે સાધારણ નાશીપાસી નથી પણ તે ઘણી ખરાબ અને મનને તેજીત કરે એવી થઈ છે. સાધારણ રીતે માણસ લડે છે અને જો તે હારે છે તો નાશીપાસ થાય છે. પણ મેં લડતો ચલાવી છે અને ઘણા પ્રસંગો ઉપર મને ફતેહ મળી હતી, પણ કારોબારી તરફથી તે ફતેહનાં ફળો આપણને આપવામાં આવ્યાં નહોતાં; નાશીપાસીઓ ખરેખર, મેં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે

એક જણને નાઉમેદ કરી નાખવાને તદ્દન પુરતી છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિંદી સનંદી નોકરી, એકી વખતે હિંદમાં તથા ઇંગ્લેન્ડમાં લેવામાં આવતી પરિક્ષાઓ. લોર્ડ લોરેન્સવાળી સ્કેલરશીપો, રાયલ કમીશન વગેરે. હિંદી તીન્નેરી ઉપર કેટલાક ખર્ચો જે અન્યાયીપણે નાખવામાં આવ્યા હતા, તે પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા છે તેને માટે હું ઉપકાર માનું છું. જે કે આશા રાખવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે હિંદી પ્રધાનનો ખર્ચ હજી સુધી શહેનશાહી તીન્નેરીમાંથી આપવામાં આવતો નથી પણ હું નાઉમેદ થઇ ગયો નથી. હું નાઉમેદ થઇ ગયો નથી એટલુંજ નહિ પણ તમને અન્યથા લાગશે કે, તમારી સન્મુખ હું આશાભરેલો ઉભો છું. નાઉમેદ થયો નથી તેનું એક કારણ છે—અને બીજાં કારણને લીધે હું આશાવંત છું. જે કારણને લીધે સઘળું છતાં હાલમાં હું આશાવંત છું તે કારણ વિષે હવે હું કેટલુંક જણાવીશ અને તે એક શબ્દ “જગૃતી” ને આધારે છે. અસલના સત્ય જુસ્સાની અને સ્વતંત્રતા માટેની પ્રેરણાની અને ખુલાં અંગ્રેજી ખાતાંઓની હાલના રાજ્યદારી અંગ્રેજોના મનમાં જગૃતી કરવાની છે. હાલના અગ્ર રાજ્યદારીઓએ જે જણાવ્યું છે તે હવે હું તમારી સન્મુખ રજૂ કરીશ અને પછી મારી માન્યતા અને ઉમેદ કેવી રીતે સ્થાપવામાં આવી હતી અને ભવિષ્યમાં બનનારા બનાવોથી તે સફળ થશે કે નહિ તેની તુલના કરવાનું કામ તમેને સોંપું છું. અત્રે હું એ એકરારોમાંના થોડા જણાવું છું:—

વડા પ્રધાન સર હેનરી કેમ્પબેલ—મેનરમેન—“અમે સ્વરાજ્યના હીમાયતીઓ છીએ. અમે તેને ખાસ જરૂર તરીકે ગણતા નથી તેમજ ખીટીશ શહેનશાહતે કમનશીમે અંગીકાર કરેલી મુર્ખાઇભરેલી પદ્ધતી તરીકે ગણતા નથી.”

“ સ્વરાજ્યથી થતા લાભ વિષે મારી શ્રદ્ધા અગાઉના જોવીજ પ્રદ છે. ”

“ પણ અહીંયાં બીજી રાજ્યનીતી છે—સ્વરાજ્ય, તથા પ્રજાકીય કારોબાર; અને અમે આ રાજ્યનીતીના પુનરીઓ છીએ. ”

હિંદી પ્રધાન મી. જોન મોર્લી—“ હા, ગ્રહસ્થો, અંગ્રેજ લોકો આજ સુધી હમેશાં ધારતા આવ્યા છે તેમ માણસ જાતની ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાઓનો સમાવેશ “ છુટાપણું ” એ પવિત્ર શબ્દમાં થાય છે. ”

“ તેનો ખ્યાલ એવો હતો કે, અમલદાર વર્ગની આપખુદ સત્તા અથવા તો ડોળધાલુ અમલદારોને સત્તા આપવામાં સારા રાજ્યકારોબારનું મુળ આવેલું નથી. તેઓએ તે દેશના લોકોનાં અંતઃકરણ તથા મગજમાં ઉડાં આવેલાં છુટાપણાં તથા રાજખુશીનાં તત્ત્વો જાગૃત કરવાને કોશીશ કરવી જોઈએ. ”

હાલમાં જાગૃત થયેલા જુરસાના, છુટાપણાંની પ્રેરણા તથા દંત-કથાઓના, અને હાલના લીબરલ રાજ્યદારીઓના લીબરલ વિચારોના અભ્યાસ ઉપરથી હું સંપૂર્ણ રીતે એવી વક્રી રાખું છું કે, નુકશાન ભરેલી રાજ્યનીતીનો અંત નજીક આવ્યો છે, અને હિંદ થોડા વખતમાં છુટાપણું તથા સ્વરાજ્ય મેળવશે. હું આશા રાખું છું કે, આવી વક્રી તથા આશા રાખવામાં હું વ્યાજખી છું.

બાનુઓ અને ગ્રહસ્થો, અંગ્રેજોની માફક આપણે પણ ઇન્સાફ, પ્રમાણીકપણા, તથા માનના શક્તિવાન નૈતીક ગુણોનું બળ ધરાવીએ છીએ; પણ જન્મથી મજેલા હકો, આપણને કબુલાતથી આપવામાં આવેલા હકો, તથા લોકોનો મોટો ભાગ ગરીબાઈ, મરકી, દુકાળ, પાયમાલી, ઉતરતી પંક્તી વગેરે જે દુઃખો ભોગવે છે તે દુઃખો એ-

કદમ જરૂરીયાત તરીકે અટકાવવાની સત્તા આપણે ધરાવતા નથી. આપણે જો તે નૈતીક ગુણોનું બળ, જે બળની અસર અંગ્રેજ જેવી પ્રબળ ઉપર ઘણી અસરકારક છે, તે બળ ઉપયોગમાં લઇએ તો આપણને ફત્તેહ મળ્યા વગર રહે નહિ. આપણે માટે જે જરૂરનું છે તે ખુદ અંગ્રેજો પાસેથી ધડો શીખવાનો છે. આ ધડો અરજીઓ કરીને, મેળાવડાઓ કરીને તથા શાંત રીતે પણ ઉત્સાહ સહીત સભાઓ ભરીને ઘણા મોટા પીસ્તાર ઉપર તથા ઘણી ખંત સહીત હીલચાલ કરવાનો છે. આપણે આપણા હડો તથા નૈતીક ગુણનાં બળ જે આપણે માટે ઘણી શક્તી ધરાવનારાં છે તેને ફેંકી નહિ દો. હું ફરીથી આ બાબત વિષે થોડું કહીશ.

હાલની સરકારના કેટલાક આગેવાનોના આવા આશાજનક વિચારો તથા એકરારો હોવાથી આપણને આમની સભામાં તથા વર્તમાનપત્રોમાં વધુ બળ મળે છે. હિંદના લાલ માટે ઉભી થયેલી પાર્લામેન્ટના સભાસદોની કમીટીમાં આપણી તરફના આશરે ૨૦૦ સભાસદો છે. કામદાર વર્ગના સભાસદો તથા રેડીકલ સસસદો આપણા તરફ દીક્ષાસ્થ ધરાવે છે. આપણી તરફેણ કરનારાં કેટલાંક લીબરલ વર્તમાનપત્રો છે, જેવાં કે “ધી ડેલી ન્યુસ,” “ધી ત્રીબ્યુન,” “ધી મોર્નીંગ લીડર,” “ધી માનચેસ્ટર ગાર્ડિયન,” “ધી સ્ટાર,” “ધી ડેલી ક્રોનીકલ,” “જસ્ટીસ,” “ઇનવેસ્ટર્સ રીવ્યુ” “રેનો-હુઝ,” “ન્યુ એજ,” વગેરે. તે બધાં વર્તમાનપત્રો હિંદના હડો તથા હિંદની માગણીઓ ઉપર ઈન્સાફપૂર્વક વિચાર ચલાવે છે. આપણે “ઇડીઆ” પત્રને શક્તીવાન વાજાંત્ર બનાવવું જોઈએ. કામદાર વર્ગ, તથા ખ્રીષ્ટીય નેશનેલીસ્ટ પક્ષ, રેડીકલ પક્ષ તથા લીબરલ પક્ષ એ બધા પક્ષનાં સભાસદો સામાન્ય રીતે હિંદી બાબતોમાં ધણું ભારે

હિત લે છે. અંગ્રેજ લોકોનો મોટો ભાગ, જે ઇન્સાફ તથા પ્રમ્પ્ટ-
 ઈકપણને બંધી સંભવિત સાંસારીક ચીજોમાં ચહીયાતી ગણે છે,
 તેઓની નજર પણ હવે ધણાં માઠાં પરિણામવાળાં સંકટ તથા ગ-
 રીબાધથી ખીડાતી મહાન હિંદી પ્રજા તરફની પોતાની ફરજો તરફ
 ઉઘડવા લાગી છે. જ્યારે હું આમની સભામાં બેઠક ધરાવતો હતો
 અને હું તે વખત આમની સભામાં એકલો હિંદી સભાસદ હતો
 સારે મને આઈરીશ, રેડીકલ તથા કામદાર વર્ગના સભાસદો તરફથી
 મદદ મળતી હતી. હું મદદ વગરનો તથા એકલો છું એવું મને કદી
 લાગ્યું નહોતું અને હું મારી કેટલીક ફ્રાંચીસોમાં ફોલોઅર્સ થયો હતો.

આપણને સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી આમની સભામાં આપણા ધણા
 હિંદી સભાસદો હોવા જોઈએ. હાલના જેવા અનુકુળ સંજોગો વ-
 ખતે આપણે આપણા રાજ્યદ્વારી છુટકારા માટેની આ તકનો બ-
 નતો લાભ લીધા વગર જવા દેવી નહિ જોઈએ. સાથે સાથે જો પણ
 ખરું છે કે, આપણે આપણી સાંસારીક તથા ઉદ્યોગીક રથ તી
 સુધારવા માટે પણ બનવું કરવું જોઈએ. જો કે હું કમુલ કરું છું
 કે, આપણને એટલી બંધી નીરાશા મળી-છે કે, આપણે વિશ્વાસ ત-
 થા આશા ખોઈ બેઠા છીએ, તોપણ આપણા રાજ્યદ્વારી છુટકારા
 માટે જ્યારે આખરે આ તક આવી છે સારે તે તક આપણે ગુમા-
 વીશું તો આપણે ઘણી મુર્ખાઈ કરેલી કહેવાશે તથા આપણે માટે
 તે ઘણો કમનશીબ બનાવ થઈ પડશે. છુટાપણાં તથા સ્વરાજ્ય મા-
 ટેનો પુરાણો પ્રેમ અંગ્રેજોમાં જનગૃત થયેલો હોવાથી, આપવામાં
 આવેલી કબુલાતો તરફ તથા આપણા હકો તરફ માનની નજરથી
 તેઓ ફરીથી જોવા લાગેલા હોવાથી તેમજ આપણને તેઓ ખીટીશ
 શહેરીઓ તરીકે ગણવા લાગેલા હોવાથી હું આવી આશા રાખું છું.

હું હિંદ માટે સ્વરાજ્યની વફાદાર માનવંત તથા ઇ-સાધી રાજ્યનીતી સ્વીકારવામાં આવવાની આશા રાખું છું અને તે રાજ્યનીતી ઉતાવળેથી શરૂ કરવામાં આવશે.

મેં મારી આશાઓ તથા તે આશાઓ માટેનાં કારણો તમે આગળ જણાવ્યાં છે, પણ નીતીનો કાયદો, જેમાં કુદરતનું મોટામાં મોટું બળ સમાયલું છે, તે કાયદો મુજબ આપણા લાભમાં ખુદ ઇ-જ્ઞાંતનો મોટો લાભ સમાયલો છે. મી. જોન બ્રાઇટે ડહાપણ ભરેલી રીતે જણાવ્યું છે કે “ હિંદના લાભમાંથી ઇંગ્લાંડને લાભ થાય છે. ઇંગ્લાંડને શ્રીમંત બનાવવું હોય તો હિંદને પણ શ્રીમંત બનાવવું જોઈએ. ” હિંદી પ્રધાન મી. મોર્લીએ પણ વ્યાજબી રીતે જણાવ્યું છે કે “ નહિ, ગ્રહસ્થો, કાયદેસર જે કોઈ એક ખરી બાબત કરવામાં આવે, પછી તેનો વિસ્તાર ગમે તેવો સાધારણ હોય તો પણ એક કાયદેસર કરવામાં આવેલી ખરી બાબતમાંથી અગાઉ નહિ ધારેલી એવી સંખ્યાબંધ ખરી બાબતો નીપજવા પામે છે. જે પ્રમાણે સંસ્થાનો સ્વરાજ્યથી આબાદ થયાં છે તે પ્રમાણે હિંદને સ્વરાજ્ય વડે આબાદ થવા દેવામાં આવે તો તેથી નીતીના કાયદાના સર્વોપરીપણાં, તથા ખરા સુધારાના પુરાવા તથા સાબીતી તરીકે બ્રિટીશ શહેનશાહતની રૈયત તથા માણસ જાત માટે કરીતી અને લાભોનો કે-ટલો બધો વિસ્તાર ઉઘડવા પામશે.

જે વખતે આપણે હાલના અંગ્રેજ રાજ્યદારીઓના મનમાં, આપણને સ્વરાજ્યની ફરજે સોંપવામાં આવે, તે હસાવવા માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે વખતે આપણી એક ફરજ એ છે કે, તે રાજ્યદારીઓને આપણે દરેક રીતે ટેકો આપવો જોઈએ, અને તે વખતે સ્વરાજ્ય ચલાવવા માટે અને સ્વરાજ્ય ભોગવવા મા-

ટેની ખરી સમજ માટે હિંદી પ્રજાને તૈયાર કરવી જો-
 ઇએ અને ખીજી બાજુએ બ્રીટીશ પ્રજાની ખાત્રી કરી આપવી જો-
 ઇએ કે અમો સ્વરાજ્ય યોગ્ય રીતે માગીએ છીએ અને બ્રીટીશ
 પ્રજાને મળતા સઘળા હકો અમોને મળવા જોઈએ. મારી સુચનાઓ
 હું કોંગ્રેસ સન્મુખ મનન કરવા માટે મોકું છું. આ બાબતને ખરૂં
 રૂપ આપવા માટે આપણા હક માટેની અરજી (પીટીશન ઓફ રા-
 ઇટસ) નામદાર શહેનશાહને, આમની સલાને, તથા ઉમરાવોની સ-
 લાને મોકલી આપવી જોઈએ. ૧૬૮૯ ના બ્રીટીશ બીલ ઓફ રા-
 ઇટસના ૫ મા કાનુન મુજબ “ પ્રજાને શહેનશાહ ઉપર અરજીઓ
 મોકલી આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે.

મનન કરવા માટે મારી ખીજી સુચના એ છે કે, સ્વદેશ સેવા
 માટે તવંગર હિંદીઓએ મોટાં ફાંડો સ્થાપવાં જોઈએ. હિંદુસ્તાનના
 દરેક ખુણાઓમાં જવાને અને પ્રજાને પોતાની ભાષાઓમાં આપણા
 બ્રીટીશ હકો સંબંધી સમજાવવાને અને તે હકો કેવી રીતે ભોગવવા
 તે સંબંધી સમજ આપવા માટે બાહોશ માણસો અને ઉત્તમ વક્તા-
 ઓનું મંડળ સ્થાપવા માટે આ ફાંડો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સ્વ-
 રાજ્યના સઘળા બ્રીટીશ હકો આપણે યોગ્ય રીતે માગીએ છીએ
 અને તે આપણને મળવા જોઈએ તેની ખાત્રી બ્રીટીશ પ્રજાને કરી
 આપવા માટે બાહોશ વક્તાઓનું બીજું મંડળ ઇંગ્લાંડ મોકલવા માટે
 અને ત્યાં મોટી સલાઓ ભરવા માટે આ ફાંડો ઉપયોગ કરવો જો-
 ઇએ. તેમ કરવાથી મારી ખાત્રી છે કે, અંગ્રેજોની ઇન્સાફની લા-
 ગણી ફાવશે અને હાલના રાજ્યદ્વારીઓના, હિંદુસ્તાનને ટુંકામાં ટુંકા
 સમયમાં જોખમદાર સ્વરાજ્ય અપાવવાના કામમાં, બ્રીટીશ પ્રજા
 તેમને મદદ કરશે. અહીં તેમજ ઇંગ્લાંડમાં આપણે ધણી મોટી ચર્ચા

ચાલુ રાખવી જોઈએ. અનાજના કાયદા વીરૂદ્ધ લડત ચલાવવા માટે, મારા ધારવા મુજબ વીશ લાખ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા અને તેને માટે ઘણી ચર્ચા પણ થઈ હતી. તેજ પ્રમાણે આપણે આપણી જાતને મદદ કરતાં શીખવું જોઈએ.

મેં શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે કે, આ કોંગ્રેસની ફરજો બે પ્રકારની છે. સ્વરાજ્ય માટે હાલની રાજ્યનીતીમાં ફેરફાર કરવાનું મુખ્ય અને અતિ ઉપયોગી કામ છે. હાલનું રાજ્યતંત્ર જેમ ચાલે છે અને જ્યાં સુધી તે પ્રમાણે ચાલે ત્યાં સુધી તેની નહિ દુર થઈ શકે તેવી અને નકામી ખામીઓની સખ્ત તપાસ ચલાવવી એ બીજું કાર્ય છે; અને હાલના રાજ્યકારોત્તરના મુખ્ય નીવમો સંગીન નહિ હોવાથી, તેમાં ચાલુ ખામીઓ જોવામાં આવે છે અને બીજી ખામીઓ હમેશાં કુદરતી રીતે નવી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખામીઓ કોંગ્રેસે તપાસવી જોઈએ અને તેને બની શકે તેટલી રીતે દુર કરવા માટે જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી ઉપાયો કામે લગાડવા માટે કોંગ્રેસે પગલાં લેવાં જોઈએ. જે વખતે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળશે તેજ વખતે હિંદુસ્તાન હાલની ખામીઓમાંથી અને તેને લીધે જન્મ પામતાં સંકટોમાંથી મુક્ત થશે. આજ એકવીશ વરસ થયાં આ કામ કોંગ્રેસ તરફથી મોટે ભાગે બજાવવામાં આવે છે અને કૃત્રીમ અને ખર્ચાળુ રાજ્યકારોત્તરમાં જેટલો બને તેટલો સુધારો કરવાને જે વિવિધ દુગવો પસાર કરવામાં આવ્યા છે, તે સખ્તજેકટ કમીટી તમારી સન્મુખ રજુ કરશે. આ બાબતમાં હું તમને વધુ કંટાળો આપતો નહિ, પણ કોંગ્રેસના કામના બીજા ભાગના સંબંધમાં-બંગાળના ભાગલા અને ‘સ્વદેશી’ અથવા ‘બોયકોટ’ની હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં થોડું બોલવા માગું છું. બંગાળના ભાગલા બંગાળીઓને ખરા મોટા દુઃખનું કારણ થઈ

પડ્યા છે. ઇંગ્લાંડે આ એક ખરાબ ભુલ કરી છે. હું નાશીપાસ થતો નથી, પણ આશા રાખું છું કે, આ ભુલ હજી પણ સુધરી શકે તેમ છે. આ વિષય બંગાળીઓ તરફથી એવી ઉત્તમ રીતે ચર્ચાઈ ગયો છે કે, તેના સંબંધમાં હું કંઈ વધુ બોલવા માગતો નથી. પણ તેના સંબંધમાં ચર્ચા કરનારાઓ વીષે ઘણું સાંભળીએ છીએ. ઇંગ્લાંડના રાજ્યદારી, સાંસારીક અને ઉદ્યોગના ઇતીહાસનો આત્મા ચર્ચાજ છે. ચર્ચાથીજ અંગ્રેજો કીર્તિવંત પરીણામો લાવવા શક્તિમાન થયા છે; તેઓની આખાદી, તેઓની સ્વતંત્રતા અને ટુંકામાં દુનીયાના દેશોમાં તેમની પ્રથમ પંક્તી તેઓ ચર્ચાથીજ મેળવવા પામ્યા છે.

ઇંગ્લાંડમાં દરરોજ ચર્ચા, ચર્ચા અને ચર્ચા સીવાય બીજી કંઈ જોવામાં આવતું નથી. સહવારમાં પત્ર ઉઘાડતાં શરૂઆતથી છેડા સુધી ચારે બાજુએ ચર્ચા-કોંગ્રેસ અને કોન્ફરન્સો-સભાઓ અને ઠરાવો, સ્થાનીક અને રાષ્ટ્રીય હિલચાલો, એજ જોવામાં આવે છે. વડા પ્રધાનથી તે છેલ્લામાં છેલ્લી પંક્તીનો રાજ્યદારી તેને જે જોઈએ છે તેને માટે ચર્ચા કરવાનો ધંધો લઈ બેઠેલો છે. ચર્ચા, માનસીક બળનું સુધરેલા જમાનાનું શાંત હથીયાર છે. અને જ્યાં બની શકે ત્યાં શારીરીક પશુબળ કરતાં ઘણુંજ પસંદ કરવા જોગ છે. આ વિષય ઘણો લલચાવનારો છે. પણ હું એટલુંજ કહીશ કે, અંગ્રેજ ચર્ચા કરનારાની યુનિવર્સિટીમાં હિંદી વર્તમાનપત્રવાળાઓએ માત્ર મેટ્રીક્યુલેશનનીજ પરીક્ષા પસાર કરેલી છે, જ્યારે અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રવાળાઓએ એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે. પહેલાઓ બીજાઓના માત્ર ચેલાઓ છે અને અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રવાળાઓએ મન્દિર થવું જોઈએ કે તેઓના ચેલાઓ, પોતાનાં ગુરૂઓને જોય આપે છે. મેકાલેએ પોતાના એક ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે:-“મારું

મન એવું છે કે, જે લાભકારક સુધારાઓ આપણે પ્રાપ્ત કરવાને શક્તીવાન થયા છીએ, તે સધળા સુધારાઓ ચર્યાનજ આભારી છે અને ચર્યા કર્યા સીવાય આપણે તે કદી મેળવી શક્યા નહોત ... સત્ય વાત એ છે કે, લોકપ્રીય કારોબારથી આપણે ચર્યાને જુદી પાડી શકતા નથી...શું ગુનામોનો વેપાર ચર્યા સીવાય કદી પણ નાબુદ થયો હોત ? શું ગુનામગીરી ચર્યા સીવાય કદી પણ નાબુદ થઈ હોત ?”

ઇંગ્લેન્ડની દરેક હીનચાલો-સેંકડો સ્થાનીક અને રાષ્ટ્રોય-સોંધું હથીઆર, સભાઓ, વાર્ષિક હિતચાલો અને ચર્યા કરી પાર્લીમેન્ટને અરજી કરવામાં સમાયલી છે. “ તમારો તાબેદાર સેવક ” એ શબ્દો પત્રમાં લખવામાં આવવાથી જેમ લખનારને તાબેદાર સેવક બનાવી દેતા નથી, તે પ્રમાણે આ અરજી કંઈ મહેરબાની દાખલ માગવામાં આવતી નથી. ઉંચા સત્તાધીકારીઓ પાસે દાદ મેળવવાનો આ એક સરેસ્તા મુજબનો માર્ગ છે. હકો, ન્યાય અથવા તો સુધારાઓ માટે અરજી એક જાતના હક છે-અને તે વડે, કોઈ અમુક બાબતમાં જાહેર પ્રજા કેવી રીતે કામ લેવા માગે છે, તે પાર્લીમેન્ટને બાર મુકા દર્શાવી આપવાનો એક માર્ગ છે. અત્યાર સુધી આપણી અરજીમાં આપણને થોડી ધણી નાશીપાસી મળી છે. એમ આપણે ધણું માગ્યું છે તેથી બન્યું નથી, પણ આપણે ધણી થોડી અરજી કરી છે. પાર્લીમેન્ટનું અગત્યનું અવયવ જેનું ધણું વજન પડે છે, તે એ છે કે, પ્રજા જે સ્વાલમાં લાભ ધરાવે છે તે મેળવવા માટે, તે ધણીજ આતુર છે. હમણાજ થોડા વખત અગાઉ ખબર નચી મીં એસ્કવીથે, સ્ત્રીઓને હક નહિ આપવાના સંબંધમાં જણાવ્યું હતું કે, સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ હક મેળવવા માટે આતુર

છે, એવો પુરતો પુત્રવો હોય એવું હું જોઈ શકતો નથી. આપણને જે જોઈએ છે તેને માટે આપણે ચરજ કરી નથી તેમજ આપણે પુરતી ચર્ચા માટે હીલચાલ કરી નથી. દરેક ઉપયોગી બાબતોમાં પાર્લામેન્ટને આપણે સેંકડો અને હજારો ચરજીઓ અને તે ચરજીઓ ઉપર હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગોમાંથી લોકોની સહી મેળવવી જોઈએ.

ઇંગલંડ ખાતેનો એક તાજે દાખલો લઘુશું તો સરકારી દેવ-જોના પક્ષકારોએ કેળવણીને લગતા ખરડા સામે અક્ટોબર માસની શરૂઆત સુધીમાં ૧૪૦૦ સભા ભરેલી જાણવામાં આવી હતી; આ ઉપરાંત ખીજી ઘણી ભરવામાં આવેલી સભાઓએ સાગસાત લાખ સહી સાથે તે ખરડા સામે ચરજીઓ કીધી હતી. તે વખત પછી તેઓ વધુ અને વધુ ઉદ્યોગી બન્યા છે. આપણે અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી ખરી રીતે ઇનસાફ મેળવવા માગતા હોઈએ તો હિંદમાં દરેકે દરેક સ્થળે, ખુલ્લેખોચરે આવેલાં મથકો ખાતે પણ શાંત રીતે હીલચાલ કરો, અને તે સરકારને ખાતરી આપો કે આપણે આપણી હીલચાલમાં ખતીલા છીએ. હું ખુશી થયો છું કે બંગાળીઓએ તે ધડો મેળવ્યો છે, અને તેવી હીલચાલની શરૂઆત કીધી છે. આખા હિંદે આ ધડો-નાણાંના ભાગનો તથા ખતીલા અંગત કામનો-શીખવો જોઈએ.

હીલચાલ કરવાનો અર્થ લોકોએ ખબર આપવાનો થાય છે. હિંદીઓના હક શું છે, તથા તે હકો તેઓએ શા માટે અને કેવી રીતે મેળવવા તે હિંદીઓને સમજવો, અને હિંદીઓના શું હક છે તથા તે હકો તેઓને શા માટે આપવા જોઈએ તે અંગ્રેજોને સમજવો. જો આપણે મુંગા રહીએ તો તેઓ એવં કહે છે કે

આપણે આપણી સ્થિતિથી સંતોષી છીએ. આપણે જોલીએ તો આપણે હિંમતવાલ કરનારા થઈએ છીએ જ્યારે સરકાર આપણુદ રીતે તથા ધોરણ વીરૂધ્ધ વર્તે છે ત્યારે હિંદી લોકોને વ્યાજખી રીતે ધારા ધોરણસર વર્તવાનું કહેવામાં આવે છે.

હવે હું “ કાયમની થઈ ચુકેલી બાબત ”ના સંબંધમાં જો-લીશ. પાંચ મેંટમાં હાર ખાતો દરેક ખરડો શું “ ચોક્કસ દરેલી બાબત ” નથી ? વળતે વરસે તેજ બાબત પાછી દેખાવ આપે છે. સને ૧૯૦૨ નો કેળવણીને લગતો ખરડો ચોક્કસ થયેલી બાબત હતી. તે આમની સભામાં પસાર થયેલો કાયદો હતો. શું તેમ ન-હોતું ? અને હાલ કુંકા વખતની અંદર તેના સંબંધમાં કેવી ગર-બડ ચાલી રહી છે ? તે માટે હાલ કેવી હીલચાલ તથા ઉશ્કેરણી થઈ રહી છે, અને થવાની વડી રાખવામાં આવે છે ? કદાચ જે સભાએ વચ્ચે ઝપાઝપી થવાની વડી રહે છે. કાયમને માટે “ ચો-ક્કસ દરેલી બાબત ” જેવું કાંઈ છેજ નહિ. વખત બદલાય છે, સંજોગોને લગતું વધુ જ્ઞાન મળતાં વીચારોમાં ફેરફાર થાય છે, અથવા તો નવાં કારણો, ઉભાં થતાં આજે ચોક્કસ દરેલી બાબત આવતી કાલે નાબુદ થાય છે.

જે બંધારણ હું સુચવું છું અને જે બંધારણને હું બધા પ્રાંતો ખાતેના રાજ્યદારી મીશનરીઓની ટોળીનું નામ આપું છું તે બંધારણથી એક સાથે ઘણાં કામ સરશે—ખ્રીટીશ રૈયત તરીકે પો-તાના હકો લોકોને જણાવવાનું કામ, અરજ કરીને તે હકોનો દાવો કરવા માટે તેઓને તૈયાર કરવાનું કામ અને વહેલા મોડા તે હકો મળશે, એટલે જ્યારે તે હકો મળે ત્યારે તે હકોનો કેવી રીતે ઉપ-યોગ કરવો તથા તે હકો કેવી રીતે ભોગવવા તે તેઓને શીખ-વવાનું કામ.

“ સ્વદેશી હિલચાલ ” આજકાલની બાબત નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે મુંબઈ ખાતે તે હિલચાલ ઘણું વરસ ઉપર હયાતીમાં આવી હતી. હું વેપારના છુટાપણાનો હિમાયતી છું. વીશ વરસ થયાં હું કોબડન કલબનો સભાસદ છું, તથા તે કલબની કારોબારી કમીટીમાં છું, અને તેમ છતાં હું જણાવું છું કે હિંદનાં નાણાં સંબંધી સ્વાલોમાં અકુદરતી રીતે કરવામાં આવતી ચરચુતને લીધે હિંદને “ સ્વદેશી હિલચાલ ” કરવાની ફરજ પડી છે. જ્યાં સુધી હિંદની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ અકુદરતો રહેશે તથા હિંદનાં બાળકોના ખર્ચે તથા તેઓની દરિદ્રતાને ભોગે પરદેશનાં બાળકોના પગાર પેન્શન વગેરે માટે દર વરસે આશરે રૂપિયા ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦ આપવાની ફરજ પડતી હોવાથી હિંદ દર વરસે વધારે અને વધારે ગરીબ પડું થતું જશે ત્યાં સુધી હિંદની સ્થિતિને અર્થશાસ્ત્રના કાનુનો લાગુ પાડવા તે દાઝવા ઉપર ડામ દેવા જેવું થશે. આ બાબત વિષે હું એટલી બધી વાર બોલી ચુક્યો છું કે અત્રે હું તે વિષે વધારે બોલીશ નહિ. હું તે વિષે મારું પુસ્તક જોવાનું જણાવું છું. હું અંગ્રેજોને એવો સ્વાલ કરું છું કે હિંદની નાણાં સંબંધી સ્થિતિમાં કુદરતની વીરૂધ્ધ જે માથું મારવામાં આવે છે તેવી વર્તણૂક અંગ્રેજો ઇંગ્લંડના સંબંધમાં દોઢસો વરસ તો બાબુએ રહ્યાં પણ, એક પણ દિવસ ચાલવા દે ખરા કે ? નહિ, કદી ચાલવા દે નહિ. ઇંગ્લંડ તેવી વર્તણૂકને કદી પણ આધીન થાય નહિ. હિંદી પ્રધાન મી. મોર્લીએ તેમજ કહ્યું છે. તે નામદાર જણાવે છે કે “ દેશનાં નાણાં સંબંધી સ્વાલમાં ખોટી રીતે ચરચુત કરવાથી પ્રજાની હયાતી પણ જોખમમાં આવી જાય છે. ”

હિંદીઓ માટે મેં જે ફરજો જરૂરની બતાવી છે તેમાંની એક

ફરજ નો કે હું અહીં છેવટે બતાવું છું તો પણ ઝાઝી અગત્યની નથી. તે ફરજ બધા ધર્મના તથા બધા વર્ગના હિંદીઓ વચ્ચે રાજ્યદ્વારી હેતુઓ માટે સંપૂર્ણ ઐક્યની છે. હું તમો બધાને તેમ કરવાની અરજ કરું છું. તમે ચાહે તો મને બીજુક કહો—કોઈ સારાં કામમાં તથા કોઈ સારાં કામ માટે જરૂર પડવાથી બીજુક થતાં હું શરમાતો નથી—હું આવી ઐક્ય માટે હિંદીઓને અરજ કરું છું કારણ કે જેવી રીતે અંગ્રેજોના હાથમાં જે બાબતો હોય તે બાબતો માટે હું અંગ્રેજોને અરજ કરું છું તે પ્રમાણે જે બાબતો હિંદીઓના હાથમાં હોય તે માટે હું તેઓને અરજ કરું છું. બધા લોકો વચ્ચે રાજ્યદ્વારી હેતુઓ માટે સંપૂર્ણ ઐક્ય માટેની આ અરજમાં હું મારા એસ્લામી બંધુઓને ખાસ અરજ કરું છું. તેઓની સંખ્યા મોટી છે. હિંદની અંદર તથા હિંદની બહાર તેઓ રાજ્યકર્તા હતા. હાલ પણ હિંદની અંદર તથા હિંદની બહાર એસ્લામી રાજ્યકર્તાઓ છે. હિંદના મોટામાં મોટા દેશી રાજ્યના દેશી રાજ્યકર્તા એસ્લામી છે. હું નામદાર નીઝામના સંબંધમાં બોલું છું. ખીલ્ત એસ્લામી રાજ્યકર્તાઓમાં બુનાથઠ, રાધણપુર, ભોપાલ તથા ખીલ્ત મથકોના રાજ્યકર્તાઓ છે. કેળવણીની બાબતમાં તેઓ પછાત છે તેમ છતાં પહેલા હિંદી બેરીસ્ટર મી. બદરુદ્દીન તૈયબજી તથા પહેલા સોલીસીટર મી. કામદીન તૈયબજી હોવા માટે તેઓ મગરૂર થઈ શકે તેમ છે. મુંબઈના વેપારનો મોટો બાય એસ્લામીઓના હાથમાં હોવાની વાત સારી રીતે જાણીતી છે. તેઓનો મુખ્ય હેતુ તથા તેઓની મુખ્ય કોશિશ પોતાની અંદર કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે હોવાં જોઈએ. સર સૈયદ અહમદ તથા નામદાર જજ મી. બદરુદ્દીન એસ્લામીઓમાં કેળવણી ફેલાવવા માટે પોતાથી બંનતું કર્યું છે. તેઓ એક વખત હિંદુના જેવા કેળવાયેલા થાય તો પછી તેઓને કોઈ બંનતું કરવાપણું રહેતું નથી. દરેક જાતની જરીફાઈમાં ટકો થકવા માટે

તથા દરેક બાબતમાં પોતાનો ઘટતો હિસ્સો—જેમાં સરકારી નોકરીની માત્ર ધણે નાનો ભાગ છે—મેળવવાને માટે તેઓ પુરતી જાહેશી, શક્તિ તથા બુદ્ધિ ધરાવે છે. સરકારી નોકરીમાં કાંઈ બધી બાબતોને સમાવેશ થતો નથી.

મારા અવાજની કાંઈ અસર થઈ શકે તેમ હોય તો હું એવું ઇ-ચ્છીશ કે એસ્લામીઓમાં કેળવણીનો ફેલાવો કરવા માટે સરકાર દરેક બનતી મદદ આપે. એક વખત સ્વરાજ્ય મળ્યું કે તરતજ બધા આ-બાદ થવા લાગશે, પણ તે વખત આવ્યા પહેલાં તેમ થશે નહિ. તે-ટલા માટે બધા લોકોએ પોતાના છુટકારા માટે સંપૂર્ણ રીતે એકત્ર થવાની પુરતી જરૂર છે.

બધા લોકો રાજ્યદારી સ્થિતિમાં તો એકજ હોડીમાં બેઠેલા છે. તરે તો બધા તરી શકે અને કુબે તો પણ બધા કુબે. એકત્ર થવા વગર બધી કાશેશો ફાકટની છે. સામાન્ય કહેવત છે—અને સામાન્ય બુદ્ધિ પણ તેમજ કહે છે—કે “ એકસંપથા મુશ્કેલ કામ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ”

હું અહીં એક બીજી બાબત પણ જણાવીશ. જે મારી બુલ થતી ન હોય તો મારો ખ્યાલ એવો છે કે બંગાળી એસ્લામીઓનો મોટો ભાગ થોડી પેઢી ઉપર જાતે તથા લોહીમાં હિંદુઓ હતા. આ પ્રમાણે હિંદુ, એસ્લામીઓનો મોટો ભાગ પોતાના હિંદુ ભાઈઓમાંથી સહેલાઈથી ઓળખી શકાતો નથી. ઘણાં સ્થળે હિંદુઓ તથા એ-સ્લામીઓ સાંસારીક ખુશાલી તથા દીલગીરીના મેળાવડામાં જોડાય છે. એકજ લોહીની બે કોમો વચ્ચેની કુદરતી લાગણી અટકાવી શ-કાય નહિ. મુખ્યત્વે તરફ ગુજરાતના હિંદુઓ તથા એસ્લામીઓ બધા એકજ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે, અને એકજ આલાહમાંથી ઉતરી આવેલા છે. મહારાષ્ટ્રમાં પણ હિંદુઓ અને એસ્લામીઓ એકજ ભાષા

ખોલે છે, અને એકજ ઓલાહમાંથી ઉતરી આવેલા છે-અને હું ધારું છું કે ઉત્તર હિંદુસ્તાન કે જ્યાં હિંદ ઉપર મુળ ચડાઇ લઇ આવનારા એસ્લામીઓના વંશજો છે, તે સીવાય આખા હિંદમાં બધે તેમજ છે, પણ ઉત્તર હિંદ ખાતેના તે એસ્લામીઓ પણ હવે હિંદના વતનીજ છે.

સર હેનરી કોટન જણાવે છે કે હિંદુઓ અને એસ્લામીઓ હિંદની બે આંખ સરખા છે. એકને ઈજ્જ કરવાથી બીજી આંખને પણ ઈજ્જ થાય છે. આપણે બધી રીતે એક થવું જોઈએ, અને સાથે મળીને કામ કરવું જોઈએ; એકસંપ હોય તો આપણે અરસપરસ મદદ કરી શકીએ, અને એકસંપ ન હોય તો એક વીરૂદ્ધની ખીજની કોશિશથી બંનેની પડતી તથા નાશ થશે.

સર સૈયદ અહમદે જણાવ્યું છે કે “ હું તમને ખાતરી આપું છું કે આપણા દેશમાં માત્ર બંગાળીઓજ એવા લોક છે કે જેને માટે આપણે મગર થઇ શકીએ, અને તેઓને લીધેજ આપણા દેશમાં શાન, છુટાપણું તથા સ્વદેશાભીમાનની ખીલવણી થઇ છે. હું ખરું કહું છું કે બંગાળીઓ હિંદુસ્તાનની બધી કોમેના ખરેખર વડા તથા તાજ રૂપ છે. પ્રજા શબ્દમાં હું હિંદુઓ તથા એસ્લામીઓ એ બંનેનો સમાવેશ કરું છું કારણ કે તે શબ્દને માત્ર હું તેજ અર્થ આપી શકું છું.”

તે મહાન પુરૂષની આવી રીતની ડહાપણ તથા સ્વદેશાભીમાનની લાગણી ભરેલી સલાહ હતી, અને હું આશા રાખું છું કે આ સલાહ આપણા એસ્લામીઓ અંતઃકરણમાં કોતરી રાખશે. હું એક વખત ફરીથી જણાવું છું કે હિંદના બધા લોકો કોઇ પણ જાતની અડચણ વગર સંપૂર્ણ રીતે એકત્ર થવા ઉપરજ આપણા છુટકારાનો આધાર રહેલો છે.

કોંગ્રેસને અમુક બંધારણ આપવાના સ્વાભાવિક સંબંધમાં મેં થઈ

વાંચેલું છે. હું ધારું છું કે જેમ એક ખરડો સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર કરીને આમની સભામાં આવે છે તે પ્રમાણે જેઓએ આ સ્વાલ ઉદાહર્યો છે તેઓ કોંગ્રેસના બધારણને લગતો ખરડો તૈયાર કરવા માટે વ્યાજબી માણસો છે. તે ખરડો રજુ કરવામાં આવતાં કોંગ્રેસ તે ઉપર વિચાર ચલાવશે અને વધુ મતે જે પ્રમાણે થશે તે પ્રમાણે વર્તવામાં આવશે.

આપણામાંના દરેકે પોતાથી બનતું કરવું જોઈએ અને સ્વરાજ્યના સામાન્ય હેતુ માટે એકસંપથી વર્તવું જોઈએ.

છેવટે સાંસારીક સુધારા તથા ઉદ્યોગની ખીલવણીનો સ્વાલ-એ દરેક માટે ખતથી કામ કરનારા માણસાનું ખાસ મંડળ હોવું જોઈએ. તે દરેક ઉપર જુદું જુદું ધ્યાન આપવું જોઈએ. ત્રણે મહાન હેતુઓ-રાજ્યદારી, સાંસારીક તથા ઉદ્યોગીક માટે સાથે સાથે કામ કરતા હોવા જોઈએ. એક હેતુની ખીલવણી થતાં તેની અસર બીજા હેતુ ઉપર થશે. પણ હિંદી પ્રધાન મી. મોરલી વ્યાજબી રીતે અને ઘણાં ઉગ્રાં જ્ઞાનથી જણાવે છે કે “અંતે રાજ્યદારી નીયમો આપણી પ્રજાકીય મહત્વતા, બળ તથા આશાનું મુળ છે.” અને તે નામદાર કાદેલો ખીજો અગત્યનો ઉદ્યોગ જે હું જણાવું છું, તે ઉદ્યોગમાં હિંદને લગતા સ્વાલની આખી સ્થિતિ સમાધાન્ય છે. તે નામદાર જણાવે છે કે “દેશનાં નાણાં સંબંધી સ્વાલમાં ખોટી રીતે ચરચુત કરવાથી પ્રજાની હયાતી પણ જોખમમાં આવી જાય છે.”

હિંદને જે નુકશાન ખમવું પડે છે તે નાણાં સંબંધી બાબતોમાં ખોટી રીતે માથું મારવાનું પરીણામ છે, અને તે માટે એકનો એક ઉપાય એ છે કે “અંતે રાજ્યદારી નીયમો આપણી પ્રજાકીય મહત્વતા, કૌવત તથા આશાનું મુળ છે” અને આ રાજ્યદારી નીયમોને સમાવેશ સ્વરાજ્યમાં થઈ જાય છે, અને આપણી આશા, કૌવત તથા મહત્વતા સ્વરાજ્યમાં પ્રાપ્ત કરી રહ્યાં છે.

દક્ષીણ આફ્રીકા ખાતે બ્રીટીશ હિંદીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી વર્તણૂકની બાબત ઉપર ગંભીર ધ્યાન આપવાની હું તમને ભલામણ કરું છું.

આનુઓ અને ગૃહસ્થો, હવે મેં મારું કામ ખલાસ કર્યું છે. મારી જીંદગીની હવે જે ફૂંક મુદત બાકી રહી હોય તેમાં હું કેટલું કામ બજાવી શકીશ તે હું જાણતો નથી, અને હું મારા દેશ તથા દેશ-બાંધવો માટે પ્રેમયુક્ત તથા ભક્તીભાવનો સંદેશો મુકી જઈ શકું તો તે એ છે કે “એકત્ર થાઓ, ખંતથી કામ કરો અને સ્વરાજ્ય મેળવો કે જેથી દરીદ્રતા, દુકાળ તથા મરણને લીધે હાલ જે લાખો લોકો મરણ પામે છે તથા પુરતો ખોરાક નહિ મળવાથી જે કરોડો માણસો ભુખમરાનું દુઃખ વેઠે છે તેઓ બચવા પામે અને દુનીયાની મોટી તથા સુધરેલી પ્રજાઓમાં હિંદ અગાઉ જે સ્થિતિ ભોગવતું હતું તે સ્થિતિ હિંદ એક વખત ફરીથી ભોગવતું થાય.”

એ ઉપરાંત શ્રીમાન દાદાભાઈએ બાપણના અંતે એ પુરવણી દાખલ કરી હતી જેમાં યુરોપીયન રાજ્યદારીઓએ રાજ્યનીતિના સંબંધમાં જુદા જુદા પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા ઉમદા સંખુનો તથા કેટલીક વિગતો આંકડાવાર નીચે મુજબ જણાવી હતી:—

એક લીબરલ તરીકે કેવી ફરજે બજાવવી જોઈએ તથા દેશની આબાદી અને સુધારા વધારા માટે સ્વરાજ્યની કેટલી જરૂર છે તે વિષે હાલના સુતંદા રાજ્યદારીઓએ કરેલા નીચલા એકરારો હું અત્રે આપીશ.

સર હેનરી કેપ્પેલ બેનરમેન.

‘લીબરલ ટોળી તરફનો મારો ભક્તિભાવ અને લીબરલ નીયમોને વળગી રહેવાની બાબત એવી છે કે તેમાં હું કદી પણ કોઈને મચક આપીશ નહિ. અમે દેશમાં સુધારા વધારા કરનારી ટોળીના સલાસદો છીએ અને કોઈ પણ ચીજમાં હરકત કરનારી કે ઢીલ કરનારી ટોળીના સલાસદો નથી.’ (રીફોર્મ

કલબ તા. ૨૬-૨-૧૮૯૯.) “લીબરલ ટોળીને તેના એક મહાન સુકાની અને આગેવાને દેશમાં સુધારા વધારા કરનારાં મોટાં હુથીયાર તરીકે વર્ણવેલી છે. સુધારા વધારા કરનારે તે એક મોટું હુથીયાર છે અને સ્વાત્ત એ છે કે આ હુથીઆરને સર્વથી સરસ રીતે કેમ વાપરવું?” (આમની સભા. ૧૬-૨-૯૯) ‘મેં તમો સન્મુખ જે વિચારો અને અભીપ્રાયો રહ્યું કર્યા છે તે એક લીબર-મનાજ છે. લીબરલ ટોળીમાં તે વિચારો પરંપરાથી ઉતરી આવેલા છે. અમે લોકોનું બહુ લોકોની મારફતેજ અને લોકો ઉપર વિશ્વાસ મુકીને શોધી ક-હાડીએ છીએ. કોઈ પણ વર્ગ, કોમ या આસામીને નુકશાનકારક નીવડે તેવા હક या ઇન્તરો તદ્દન નાશ કરવા અમે ઈચ્છીએ છીએ. મંહેના કે બહારના કારોબારની રાજ્યનીતી ચલાવતી વખત અમે એવો મત ધરાવીએ છીએ કે માત્ર સત્ય કીર્તી या દોલતથીજ પ્રજા ઉન્નત થતી નથી પણ પ્રમાણીકતા, અ-પદ્ધાત, ન્યાય અને છુટાપણથીજ તે ઊંચી ટોચે પુગે છે’ (ચુટણી કરનારા-આ સન્મુખ ભાષણ; ૨૧-૬-૧૯૦૦) “પ્રજાની ઇચ્છા મુજબ દીવસોજ અને સંતોષી કારોબાર ચલાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી ક્ષીટ્રીશ સત્તા સ-લામતી ભરેલી રીતે સ્થાપી શકાય નહિ’ (એક્સર્સર્ડ ૨-૩-૦૧). ‘સદગુણો’ અસરકારકપણું તથા સ્વરાજ્યનો ઇન્સાફ આ એક લીબરલ નીયમ છે. પ્રજા-કાય લાજણીની કદર ભુજી તેને ઉત્તેજન આપવું એ બીજો લીબરલ નીયમ છે. પ્રજાના પ્રતિનિધી મારફતેજ લોકોની ઇચ્છા જાણવી એ પણ લીબરલ ની-યમ છે.’ (લીસ્ટર ૧૬-૨-૦૨) ‘અમો લીબરલોને અમારા વિચારો તેમજ કામોમાં છુટાપણનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પડેલી છે. છુટાપણું તો જીંદગીના શ્વાસરૂપ ચીજ છે.’ (નેશનલ લીબરલ કલબ; ૫-૩-૦૨) ‘અમે છુટાપણા માટે ઉભા છીએ. અમારી રાજ્યનીતી છુટાપણાની છે. પ્રજાની જીંદ-ગી ઉપર અસર કરે એવી સઘળી ચીજોના સંબંધમાં છુટાપણું, ધર્મ સંબંધી છુટાપણું અને બધી કોમોને એક્સરજી પાંકતીએ ગણવાનું છુટાપણું....’ (નોરીય, ૨૬-૧૦-૦૪.)

મી. જોન મોર્લી.

‘શહેનશાહી દોરનો જે તમો એવો અર્થ ઉઠાવતા હો કે દયા, ઇનસા-નીયત અને ઇનસાફનાં ગુણોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તો બેશક તમે

તેમે વળગી રહેજો. પણ તમે સુધારા અને ઈનસાનીયતપણામાં તમારા જીયા ધોરણ ઉપરથી ગળગી બન્યો એવો તેનો અર્થ થતો હોય તો તમારા બલ્કાની ખાતર તમે તેથી ચેતતા રહેજો અને મનપુતીથી તેના સામા થજો. (સ્કીડની, ૨૫-૫-૯૯) 'એક મહાન દેશના આપણે સર્વે શહેરીઓ છીએ. આપણને ઉમદા આચાર અને વિચારોનો વારસો મળેલો છે. આપણે માનીએ છીએ કે માણસની માફક કોશીશો કરતા રહેવાથીજ મનુષ્ય માત્રની ખીલ-પણી થશે. અને હું આશા રાખું છું કે આપણે સઘળા આપણા જુદા જુદા તબક્કાઓ, જમાનાઓ અને સંજોગો વચ્ચે ઠસવ ભરેલી રીતે અને સ્વાર્થ રહિત રીતે તેમજ પક્ષા નિશ્ચય અને સાદાઈથી તે માટેની કોશીશ કરતા રહી છેવટે યાદગાર ફતેહ મેળવવાને શક્તિવાન થઈશું' (નેશનલ લીબરલ કેંડરેશન-વાર્ષિક સભા; ૧૬-૫-૦૪)

મી. એચ. એચ. એસ્કવીથ.

'બ્રીટીશ શહેનશાહતના બીજા ભાગો તરફ આપણે નજર પહોંચાડીશું તો હું ધારું છું કે ત્યાં પણ ઉભા થતા નવા સ્વાયોને આપણા જુના નીયમો લાગુ પાડવાનો રસ્તો એક સરખો ખુલ્યો થયેલો નજરે આવશે. બ્રીટીશ શહેનશાહત માટે આપણે મગર છીએ. તેના સંબંધમાં રાજ્યના એક કે બીજા પક્ષ વચ્ચે તફાવત જેવું કશું નથી. એક શહેનશાહતની જોખમદારીઓને પહોંચી વળવાને આપણે જે વલણ પકડીએ તેને અનુસરીને શહેનશાહત કાં તો આશીર્વાદ કે કાં તો શ્રાપ સમાન નીવડે...' (એડીનબરો; ૧૦-૧-૧૯૦૦) 'છુટાપણું અને ઇન્સાફ શહેનશાહતની રાજ્યનીતી તથા તેની બહારની ગેઠવણીની કસોટી છે...એજ રીત વડે શહેનશાહત ભવિષ્યમાં કીર્તિ મેળવવાની આશા રાખી શકે.' (એક્સપ્રેસ ૨૪-૨-૧૯૦૦)

x x x x x

૧૯૦૫ ના જુનમાં બજેટ ઉપર બાપણ કરતાં મી. બ્રાડરીકે જણાવ્યું હતું કે ઇંગ્લંડમાંથી હિંદ ખાતે ગયે વરસે ૪ કરોડ પાઉંડનો મૂલ્ય નીકાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જે નીકાસ ઓસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા અને કેપકોલોની ખાતે ઇંગ્લંડ ખાતેથી કરવામાં આવેલી સંયુક્ત નીકાસ જેટલી હતી. જણાવવામાં આવેલી આ બીના ખોટા માર્ગે દોરનારી હતી. સત્ય હકીકત નીચે મુજબ છે:

બ્રીટીશ અને આયરીશ બનાવટનો માત્ર એ ત્યારે દેશમાં કેટલા પ્રમાણમાં નીકાસ કરવામાં આવે છે તેનો ખર્ચ ક્યાસ કરવો હોય તો પ્રબળી દરેક વ્યક્તિને કેટલો માત્ર મળ્યો તે જાણવાનું છે. ઓસ્ટ્રેલીયાની વસ્તી (૧૯૦૩ માં) ૩૯૩૧૨૭૪ ની હતી. સને ૧૯૦૪ માં ૧૭૩૩૬૭૪૦ પાઉન્ડો માત્ર ઓસ્ટ્રેલીયા ખાતે નીકાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી માણસ દીઠ ૮૮ શીલીંગ અને ૨ પેન્સ આવ્યા હતા. કેનેડાની વસ્તી (૧૯૦૩ માં) ૫૭૫૩૦૩૯ ની હતી. ૧૯૦૪ ની સાલમાં ૧૦૬૨૪૨૨૧ પાઉન્ડો માત્ર કેનેડા ખાતે નીકાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી માણસ દીઠ ૩૭ શીલીંગ આવ્યા હતા. કેપ એફ ગુડ હોપ ખાતે ૧૨૦૪૮૭૭૮ પાઉન્ડો માત્ર નીકાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી માણસદીઠ ૧૦૦ શીલીંગ આવ્યા હતા.

હિંદની વસ્તી (૧૯૦૩ ના આશરો પ્રમાણે) લગભગ ૩૦ કરોડની હતી. અને હિંદ ખાતે ૪૦૬૪૧૨૭૭ પાઉન્ડો માત્ર નીકાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી માણસ દીઠ ૨ શીલીંગ ૮ પેન્સ આવ્યા હતા. હિંદ ખાતેની આ નીકાસમાં સરહદની બીજી બાજુના દેશમાંથી જમીન માર્ગે આવેલા માલનો પણ સમાવેશ થાય છે. યુરોપીયનો અને સારી સ્થિતિના ઘેરા હિંદીઓએ પોતા માટે મંગાવેલો માત્ર બાદ કરતાં હિંદી પ્રબળ મોટા ભાગમાં માણસ દીઠ લાગ્યે ૨ શીલીંગ આવે. આ મોટો ભાગ લોર્ડ લોરેન્સના કહેવા મુજબ 'નજીવી આજીવીકા' ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. કદાચ લાખો માણસો બ્રીટીશ બનાવટના માલનાં દર્શન કરવા પણ નહિ પામતાં હોય.

કેનેડાનાં સંસ્થાનો ટુંક વખતમાં સ્વરાજ્યને લીધે થયેલી ખીલચણીને આધારે, તેઓએ બ્રીટીશ બનાવટનો માત્ર નહિ વાપરવા ઠરાવ કર્યો છે તે છતાં માણસ દીઠ ૩૭ શીલીંગનો માત્ર વાપરે છે. ઓસ્ટ્રેલીયા (૮૮) ૧૨ અને કેપ ૧૦૦ શીલીંગનો માત્ર વાપરે છે ત્યારે હિંદ માણસ દીઠ માત્ર ૨)૧૮ શીલીંગનો માત્ર વાપરે છે અને તે પણ બ્રીટીશ રાજ્યને ૧૫૦ વરસ થયાં પછી અને વેપારના છુટાપણા અને સંપૂર્ણ બ્રીટીશ હકુમત સહિત.

આથી ઇચ્છાના વેપારને, આબાદીને અને ઉદ્યોગોને અસાધારણ ધક્કો પહોંચે છે. સંસ્થાનોની માફક હિંદને પ્રમાણીકપણે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે.

બુંદ હોત અને ૩૭, ૮૮ તથા ૧૦૦ શીશીંગની વાત બાબુએ મુકતાં માત્ર ૨૦ શીશીંગનો માત્ર દરેક માણસ વાપરવા શક્તિવાન થયો હોત તો પણ ઇંગ્લાંડથી હિંદ ખાતે ૧૯૦૪ માં ઓછામાં ઓછો ૪ કરોડ પાઉંડને બદલે ૩૦ કરોડ પાઉંડનો માત્ર નીકાસ કરવામાં આવ્યો હોત; એટલે કે ૧૯૦૪ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડથી આખી દુનિયાને જે માત્ર રવાના કરવામાં આવ્યો હતો તે માત્ર ફક્ત હિંદ એકલુંજ મંગાવત કેમકે ઇંગ્લાંડની સને ૧૯૦૪ની જુમલે નીકાસ ૩૦૦૭૧૧૦૪૦ પાઉંડની હતી. ઇંગ્લાંડને એ પ્રમાણે કેટલો મોટો ફાયદો થયો હોત ? હિંદ સ્વરાજ્ય ભોગવતો દેશ થશે તે વખતે આ મહાન પરિણામ આત્મા વિના રહેશે નહિ.

ઇંગ્લાંડની પ્રજા હાલમાં દર વરસે દર માણસ દીઠ મહેસુલ માટે ૬૭ શીશીંગ આપે છે, જ્યારે હાલના કરતાં અસહ્ય બોજ નીચે ગરીબ હિંદી પ્રજા મહા મુશીબતે ૬ શીશીંગ ૬ પેન્સ આપી શકે છે. સ્વરાજ્યથી આબાદ થતી સંપત્તિને લીધે, ઇંગ્લાંડના લોકો ૬૭ શીશીંગ આપે છે તેને બદલે, હિંદીઓ માત્ર ૨૦ શીશીંગ આપવા શક્તિવાન થાય તો પણ બ્રિટીશ હિંદની કેવી મહાન મહેસુલ થાય ? હાલના ૭૮૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડને બદલે ૨૪ કરોડ પાઉંડની થાય. વેપારના છુટાપણાંના આધારે હિંદની સ્વરાજ્યથી આબાદ થતી જતી ૩૦ કરોડની પ્રજા અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે કેવો જંગી વેપાર ચાલે ? હિંદુસ્તાનની જે આટલી મહેસુલ થાય તો તે પોતાની સઘળી જરૂરીઆતો સંપૂર્ણ મેળવી શકશે.

શ્રીમાન દાદાભાઈનાં આ ભાષણથી સર્વે સંતુષ્ટ થયા. પ્રમુખ તરીકે તેમણે એટલી બાહોશીથી કામ ચલાવ્યું કે કહેવાતા એ પક્ષનું નામ નિશાન પણ જણાયું નહિ. ભિન્ન ભિન્ન મતિના સર્વે મહાપુરૂષોએ એકસંપથી સઘળું કામ પાર પાડ્યું અને શ્રીમાન દાદાભાઈએ પૂર્ણ યશ મેળવ્યો.

એ કામ પૂર્ણ કરીને શ્રીમાન દાદાભાઈ પાછા મુંબઈ પધાર્યા, જે વેળાએ તેમના માનમાં રીપન ક્લબ તેમજ કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી મેળાવડા કરવામાં આવ્યા હતા. મેળાવડા પ્રસંગે તેમના માનમાં થ-

મણાં બાપણો જેમ તેમના હિંદ ઉપરના મહદ્ ઉપકારનું દર્શન કરી-
 વનારનાં હતાં તેમ તે બાપણોનો જવાબ વાળતાં શ્રીમાન દાદાભાઈએ
 ઉચ્ચારેલા શબ્દો પણ વિદ્વાતા સાથે હિંદ માટેની તેમની અંતઃકરણની
 ઉમદા લાગણીની પૂર્ણ સમ્પ્રીતી આપનારા હતા. શ્રીમાન દાદાભાઈ
 પોતાની ૮૨ વર્ષની વય હોવા છતાં હિંદહિત માટે મથન કરવાને દ-
 રિયાપારના દેશોમાં પધાર્યા છે. હાલમાં તેઓ માંદગી ભોગવે છે. તા.
 ૧૬-૮-૦૭ને રોજ તેઓનું મૃત્યુ નીપજ્યાના માદા સમાચાર ફરી વળ્યા
 હતા પણ તા. ૧૪મીએ તે સમાચાર ખોટા હરવાથી સઘળે આનંદ
 ફેલાયો છે. પરમાત્મા તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અને તેમનાં કાર્યમાં ફતેહ આપે.

વાંચકો, હિંદદાદા દાદાભાઈનાં વખાણ કરવા એસવું એ પણ મહા
 મુશ્કેલી ભરેલું જલકે જેખમ ભરેલું કામ છે. તેમના ગુણો અને ઉ-
 ચ્ચ હૃદયનો ખ્યાલ આપવાને મહાન વિદ્વાનો પણ અસમર્થ નીનડે
 તેમ છે. શ્રીમાન દાદાભાઈ એક એ માણસ છે કે જેણે પોતાની જ-
 દથી સ્વદેશના હિત માટે નિરંતર મથન કરવામાં ગાળી છે. શ્રીમાન
 દાદાભાઈને જન કે ૮૨ વર્ષ થયાં છે તો પણ હજી તે હમેશના જેટ-
 લાજ ચપળ અને સ્ફુરતાવાળા છે. હિંદ લાંબા વખતથી તેમના મ-
 હદ્ ઉપકાર નીચે દબાયું છે. હિંદુસ્તાનની ગરીબી ના. વાઇસરોયો,
 હિંદી પ્રધાનો અને ઇંગ્લાંડના લોકોનાં મન ઉપર હસાવવા તેમણે જે
 પ્રયાસ કીધો છે તે અમુલ્ય છે અને તેને માટે હિંદતેમનું આભારી
 છે. તેમના એ પ્રયાસનાં ફળ આવવાનો વખત ધીમે ધીમે પાસે આવતો
 જાય છે. શ્રીમાન દાદાભાઈએ જે કાંઈ કામ કીધાં છે તે નિરંતર
 નિઃસ્વાર્થેજ અને કાંઈ પણ આડંબર વિના કરેલાં છે. તેમણે હમેશાં
 ખ્રીશ્ચીય ન્યાયમાં પુર્ણ વિશ્વાસ રાખીને કામ કીધું છે અને જે કે
 તેમના ઉપર વારંવાર બાપામાં કરડાકી વાપરવાનો દોષ મુકવામાં આવે

છે પરંતુ તેમના લેખ અગર લાપણોમાં જરા પણ રાજ્યપ્રોત્સાહનું નીશાન જોવામાં આવતું નથી. પવિત્રતા, સાદાઈ, સહનશીલતા, ઉમદા પ્રકારનો સ્વાર્થત્યાગ, ઉચ્ચ સ્વદેશાભિમાન, પુણ્ય પ્યાર અને ઉચ્ચ આશયોના અવલંબન યુક્ત હોવાથી હિંદદાદા દાદાભાઈનું જીવન વૃત્તાંત દરેક હિંદીને માટે અનુકરણીય છે. શ્રીમાન દાદાભાઈ ખરૂં કહીએ તો હિંદવાસીઓનાજ નહિ પણ ઇંગ્લંડવાસીઓના પણ ગુરૂ નીન્દી ચુક્યા છે.

શ્રીમાન દાદાભાઈનું જીવન સંક્ષેપમાં આલેખ્યું. હવે તેને પુણ્ય કરતા પહેલાં એ મહાન નરે પોતે પોતાના જીવનના સંબંધમાં જે કંઈ ઉદ્ગારો કહાડેલા છે તે વાંચકો આગળ રજુ કરીશું. તેમણે લખેલા સ્વજીવન ચરિત્ર ઉપરથી અવશ્ય તેમના ઉચ્ચ આશયો હિંદ માટેની ઉમદા લાગણી વિદ્યતા અને ગંભીરતાનાં દર્શન થયા વિના રહે તેમ નથી. શ્રીમાન દાદાભાઈ જણાવે છે કે:—

મારી માતા જણાવવા મુજબ જ્યારે કોઈ છોકરો મને કંઈ અપશબ્દ કહેતો ત્યારે હું કહેતો કે તે અપશબ્દ તમારા પોતાનાજ મોઢામાં રહેશે. હું નહાતો હતો ત્યારથીજ ક્રીકેટ રમવામાં બહુ આનંદ માનતો અને સપ્ત તડકાની પણ પરવા કરતો નહિ. અર્ધા કલાકની મળતી છુટીના વખતમાં હું નિયમીત રીતે રમતો. ગુણાકાર તેમજ લેખાંના કામમાં હોંશીઆર, તેમજ નાનાં કદનો ખતે સ્વચ્છ રંગનો હોવાથી હું મારી સ્વદેશી શાળામાં એક “નમુનેયાર છોકરો” ગણાતો. હું બચપણમાં પારસીઓ સન્મુખ જેટું શાહનામું વાંચવાનું બહુ પસંદ કરતો અને તે વાંચનેજ માફ વર્તન ઉચ્ચ બનાવ્યું છે. નાની ચીજનાં કેવાં મોટાં પરિણામ આવે છે ? નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટીએ એક નિશાળ સ્થાપી હતી. મને મારી માતાએ તે સ્કુલમાં મુક્યો અને એ કાર્ય મારા આખા જીવનની ડરકાદાના પાયા

રૂપ હતું. તે વખતે ભણવાની કાંઈ શી બેસતી નહિ. જો તે વખતે આજના જેવી મોટી શી આપવાની હોત તો મારી મા અને નિશાળે મુકી શકત નહિ અને એ બનાવેજ મને મફત કેળવણીનો હિમાયતી બનાવ્યો છે અને મારો એવો સિદ્ધાંત થઈ ગયો છે કે ગરીબ કે ત-
વંગર, દરેક બાળકને પુણુ કેળવણી મેળવવાની તક મળવી જોઈએ. પંદર વર્ષની વય થતાં જાગૃતિ આવી. મને તે બનાવ ગઈ કાલેજ બ-
ન્યો હોય એમ જણાય છે. મેં ગ્રસ્તામાં એક સ્થળે કદાપિ હલકી ભાષા નહિ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીધી. તે પછી કેળવણીના વધવા સાથે અમુક કામ કરવું અને અમુક કામ ન કરવું તેના નિશ્ચય થવા માં-
જ્યા, અને હું તે નિશ્ચયોને પ્રમાણીકપણે વળગી રહ્યો. નાનો હતો ત્યારે ખાણું પહેલાં મને જરા દારૂ પીવાની ટેવ હતી. એક દિવસ ઘરમાં દારૂ નહોતો અને મને સામી દુકાને દારૂ પીવા જવું પડ્યું. તે વખતે મને જે શરમ ઉપજી તે હું કદી ભુલી ગયો નહિ. એટલેથીજ બસ થયું. હું ફરીથી કદી દારૂની દુકાને ગયો નહિ. જ્યારે હું નિશાળે બેઠો ત્યારે ત્યાં બે યુરોપીયન શીક્ષકો હતા. એક સાહિત્ય માટે અને બીજા ગણિત માટે. તેમના વચ્ચે મતભેદ થતાં તેમણે શાળાના બે ભાગ કરી તમામ પ્રકારની કેળવણીનો બોબો પોતાના ઉપર લઈ લીધો. બંન્માંના એક રીતભાતના સંબંધમાં સખ્ત હતા. બીજાને તે બાબતની કાંઈ લાગણી નહોતી. મારા નશીબે તે બીજા શિક્ષક સાથે રહેવાનું થયું. ખરેખર અમને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તવા રજા મળતી પણ આળસુ થવા દેવામાં આવતા નહિ. ચપળ તો રહેવુંજ જોઈએ. પાઠ કરવાનું દબાણ ન હોવાથી મેં ધંધો શોધવા માંડ્યો. રીતભાત સંબંધે અમને એટલી તો છુટ મળતી કે વારંવાર અમે નિશાળ બહાર નીકળી જઈ આખો દીવસ રમવામાં ગાળતા. આ પ્રમાણે એક વરસ ગુમાવ્યું. છં

તાં મને તેથી ફાયદો થયો નથી એમ હું કહીશ નહિ. હું જો પ્રાણ વાર્તા એક વખત સાંભળતો તો પછી તે વાર્તા તેવા જુરસાથી બરાબર કહી શકતો અને મારી તે શક્તિ તેમજ રમતની ચતુરાઈથી હું છોકરાઓમાં આગેવાન બન્યો, મને આત્મવિશ્વાસ જેટલો અને તેથી હું સ્વાશ્રયી બન્યો. વર્નાક્યુલર અને અંગ્રેજી નીશાળોનો અભ્યાસ સમાપ્ત કરી હું એલ્ટ્રીન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયો સીતારો પાંસરો હતો. ત્યાં પણ શી નહોતી. સ્કોલરશીપ મેળવનાર કોલેજમાં દાખલ થઈ શકતો. તે પ્રમાણે મને એક સ્કોલરશીપ મળી હતી મેં તે સમયે “ ઝોરાસ્ત્રીઅનોનાં કર્તવ્ય ” નું પુસ્તક વાંચ્યું તેમાં ખુલા વિચાર, ખુલા શબ્દ અને ખુલ્લું કામ કરવાની શીખામણ આપેલી હતી. એક શબ્દ બસ થતો હોય તો બે વાપરવા નહિ, અને વીચારની શુદ્ધિ, એ મને ‘ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ માઇન્ડ ’ નામનાં અંગ્રેજી પુસ્તકે શીખવ્યું. કેળવણીની જેમ જેમ ખીલવણી થતી ગઈ તેમ તેમ વિચારશક્તિ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં વધતી ગઈ. મને સમજાયું કે હું એક ગરીબ માણસ છું, તે એટલે સુધી કે નિશાળમાં અભ્યાસ માટે જોઈતી ચોપડીઓમાંની કેટલીક મારા સાધારણ સ્થીતિના એક સોળતી મી. કામા, જેના કુટુંબ સાથે મારી ખાનગી તેમજ બહુર જાંદગીમાં મારે પછીથી ધણું કામ કરવું પડ્યું છે તેમની પાસેથી મેં મેળવી છે. મને સારી રીતે યાદ આવતું કે હું ગરીબ માણસોના ભોગે કેળવણી પામ્યો છું, અને તેથી સ્વભાવિક રીતે રક્ષણ થઈ કે મારે મારી કેળવણીનો બને તેટલો સારો લાભ ગરીબ માણસોને આપવો અને લોકસેવા પાછળજ મારે મથવું. મારા હૃદયમાં આ વિચારો સ્થાન લેતા હતા તે સમયે મારા હાથમાં કલેવર્સનની “ Slave trade ” અને મહાન સખાવતી નર હાવર્ડનાં જીવનચરિત્ર

રિત્રની ચોપડીઓ આવી. આથી બધું નક્કી થઇ ગયું. મારી ઇચ્છા
 બને તેટલી લોકસેવા બજાવવાની હતી. કોલેજમાં સર અર્સકીન પેરીનો
 મારા માટે સારો મત હોવાથી તેમણે બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા
 માટે મને વિલાયત મોકલવાની દરખાસ્ત કરી. જે મારી પારસી
 કામના આગેવાનો અર્ધું ખર્ચ આપે તો બાકીનું અર્ધું ખર્ચ તેમણે
 પોતે આપવા કહ્યું. કાંઈ ગેરસમજ થવાથી સર અર્સકીનની એ દર-
 ખાસ્ત સ્વીકારવામાં આવી નહિ. હું ધાંડે છું કે વડીલોને એવો ભય
 લાગ્યો કે રખે ને ઈંગ્લાંડના મીશનરીઓ મને ક્રીશ્ચન બનાવી દે. થોડાં
 વર્ષો પછી જ્યારે સર અર્સકીન ધારાસભાના સભાસદ હતા ત્યારે મને
 હિંદી સરકારની ઓફીસમાં મળ્યા, ત્યાં વાતચીત થતાં તેમણે જ-
 ણાવ્યું કે “ મારી માગણી સ્વીકારવામાં ન આવી એ ધણું સાંડે
 થયું કારણ મને ખાત્રી છે કે તમે વકીલ થયા હોત અને જાહેર
 પ્રજાનું જે કામ કરત તે કરતાં તમારા જીવને ચાલુ સ્થિતિમાં પ્ર-
 જ્ઞના હિત માટે વધારે કંઈ છે.” હવે મારે ધંધા માટે ગંભીર વિચાર
 કરવાનો સમય આવ્યો. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવાની તૈયારી
 થઇ ગઇ. મુંબઇની બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનનો સેક્રટરી મને બહુ
 ચાહતો અને તેણે મારા માટે સેક્રેટરીએટમાં એક જગ્યા મેળવી.
 હું તેને મારા ભવિષ્ય ઉપર એક મજબુત ફટકા તરીકે ગણતો હતો
 પણ સદ્ભાગ્યે કેટલાક સંજોગોએ મને એ જગ્યાનો સ્વીકાર કરતાં
 અટકાવ્યો. ખરેખર એ સઉથી સારો બનાવ બન્યો. જે તેમ ન
 બન્યું હોત તો મારે પણ નીચલી પાયરીના સરકારી અમલદારની
 સ્થિતિને આધીન થવું પડત. લંડન શહેરમાં “ કામા એન્ડ કંપની ”
 ના નામની પહેલી હિંદી પેઢી સ્થાપનારા ત્રણ સખસોમાંના એક ત-
 રીકે સને ૧૮૫૫ માં હું અચાનક ઈંગ્લાંડ ગયો તે પહેલાનાં છ

જ્ઞાત વર્ષો તમામ પ્રકારના સાંસારિક, રાજ્યકીય, ધાર્મિક અને કેળવણીને લગતા સુધારાઓ પાછળજ ગાળવામાં આવ્યા હતાં. સ્ત્રી કેળવણી, જાહેરમાં પુરૂષો સાથે સ્ત્રીઓનો મેળાપ, સાંસારિક અને અન્ય મેળાવડાઓ, બાળ શાળાઓ, સ્ટુડન્ટસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટીફિક સોસાયટી, ઉપયોગી જ્ઞાનનો દેશી ભાષામાં ફેલાવો કરનારી મંડળીઓ, પારસી સુધારો, બાળલમનો નાશ, હિંદુ કોમમાં વિધવાઓનાં પુનર્લેખ અને પારસી ધર્મસુધારા મંડળીઓ વિગેરે એવી હોત્યાલો શરૂ કરવામાં આવી હતી, એવા સ્વાલો હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા અને એવાંજ ખાતાંઓ ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં કોલેજમાંથી તાજેતર બહાર આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સારો ભાગ લેતા અને તેમને કેટલીક બાબતોમાં વડીલો તેમજ સર અર્સકીન પેરી, પ્રોફેસર પેટન અને બીજા કેટલાક ગૃહસ્થો મદદ આપતા. એલફીન્સ્ટન કોલેજમાં અપાતી ઈંગ્રેજ કેળવણીનાં આવાં ફળ હતાં. મારા જીવનના એ કાળ તરફ મગરૂરી અને આનંદથી તેમજ લોકો તરફની મારી ફરજ બજાવ્યાના સંતોષસહ નજર ફેંકી શકું. એ “ જીવાનીના દીવસો ” મને પ્રીય છે અને સુખનું મુળ છે. મારા શરૂઆતના જીવનનો મોટો બનાવ તે મારી એલફીન્સ્ટન કોલેજના ‘ મેથેમેટીક્સ એન્ડ નેચરલ સીસાસોફી ’ના પ્રોફેસર તરીકે થયેલી નીમ-માણુંક છે. “ એલફીન્સ્ટન પ્રોફેસર ” ના ખેતાબ સહિત હું હિંદમાં પહેલવહેલો પ્રોફેસર થયો હતો. મને એ ખેતાબ સહિથી વધુ વહાલો છે અને હું તેને સર્વ માન કરતાં વિશેષ માનું છું. જીવાનીના કાળમાં રોપાયલાં બીજો મારે માટે મારા સ્વદેશીઓના ખ્યાર અને માનરૂપ પુષ્કળ પાક પેદા કર્યા છે. મને “ હિંદના મહાન વૃદ્ધ વીર ” કહીને ઓળખવામાં આવે તેથી હું જો આનંદ માનું તો શું તે ગુમાન

ગણાય? નહિ; તે ખેતાય, જે મારા સ્વદેશીઓનાં ઉછળતાં, આભારી
 અને ઉદાર અંતઃકરણનો ભરપૂર પુરાવો આપે છે તેને ભલે હું લા-
 ચક હોઉં અગર ન હોઉં તો પણ તે મારે મન મારા જીવનના શ્રેષ્ઠ
 બદલા સમાન છે. મને મારા મીત્રે એક વખત પુછ્યું હતું કે “ તમે
 ફરીથી જીવન ગાળવું પસંદ કરશો ? ” મેં તેમને જવાબમાં કહ્યું હતું
 કે “ હા; તમામ નાશીપાસી અને મુશીબતો છતાં હું તે પસંદ
 કરીશ. ” મારાં સર્વ કાર્યોમાં આગેવાન મારી મા છે. જ્યારે હું-તેનું
 એકનું એક ફરજન જાળક હતો ત્યારે તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું અને તે
 રાંજીપુશીથી વિધવાજ રહ્યાં. પોતાના બાઇની મદદ સહિત તેમણે મારે
 માટે બહુ મહેનત કીધી. જે કે તે અભણ હતાં પણ તે એક “ડાહો
 માતા” હતાં. સર્વ માહા સંજોગથી મને તેમણે બચાવ્યો હતો. તે
 એક સારા સલાહકાર હતાં. તે સમયના વહેંચો વિરુદ્ધ સ્ત્રી કેળવણી
 અને ખીજ સાંસારિક સુધારાનાં મારાં કામોમાં તેમણે મને અતઃક-
 રણથી મદદ કરી હતી. હું જે સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું તે તેમનેજ
 આભારી છે.

વાંચકો હવે આ વૃત્તાંત પુરું કરીશું. જાળ હો, યુવાન હો કે વૃદ્ધ
 હો, પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, ગરીબ હો કે નતવંગર હો, ગમે તે હો,
 પણ તમને પવિત્રતા, સહનશીલતા, સાદાઈ, નમ્રતા, પ્યાર, ખંત અને
 સ્વદેશાભિમાનથી ઉભરાઈ જતા ઉત્તમ મહાત્માના આ વૃત્તાંતમાંથી
 થોડું કે ઘણું. પણ કાંઈક તો શીખવાનું મળશેજ. એ પ્રમાણે જે
 કાંઈ શિક્ષણ મળે તેનું સાર્થક કરે એટલુંજ કહેવું બસ છે. પરમા-
 ત્મા શ્રીમાન દાદાબાઈની સર્વ શક્તિઓને તેજસ્વી રાખે અને તેમને
 સુખી રાખી દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

પરોપકારની પહેલી તક હાથથી ખોતા નહિ.

જસમાઈનની
વીંછીની દવા.

ગમે તેવો ઝેરી વીંછી
એકજ મીનીટમાં ઉતરી
જાય છે. લાખો પડીકાની
અજમાયશ ફતેહમંદી સાથે
લેવાઈ ચુકી છે. એક પડીકા
૧૦-૧૨ માણસને ફાયદો
કરે છે. પડીકાં ૧૦૦ નો
૩૧) પડીકાં ૫૦ના ૩૦)=

જસમાઈનની
તાવની દવા!

માત્ર ત્રણજ પડીકામાં
ગમે તેવો ઝેરી તાવ નાશ
પામે છે. પ્લેગ, મેલેરીયા,
રેશ્યો, ચોથીઓ ગમે તે-
વો તાવ જડથી જાય છે.
સોએ સો ટકા ફાયદો આપે
છે. પડીકાં ૫૦ ના ૩૦=૩૧
પડીકાં ૧૦૦નો ૩૧)

ઈનામ ! ઈનામ ! ઈનામ !

ઉપરની દવાઓ પૈકી એક અથવા બેનેનાં મળીને દવા વાપર્યા
પછી ફાઉલાં ખાલી કવર અમને પાછાં મોકલનારને દર ૧૦૦ કવર
દીઠ ૧૦૦૦ રંગીન પોસ્ટ કાર્ડ ઇનામ તરીકે આપવામાં આવશે.

સરનામું— જસમાઈન એજન્સી-મુંબાઈ.

(કચ્છ ૧૯૮) કાંઈ સાર્થક દાખલ

કીમત માત્ર રૂ. ૩

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

છુપા કેમેરા.

ગમે તે માણસની તસ્વીર, ગમે તે સજસ, તે ઘણાને
ખબર પડવા દીધા વિના પણ આ કેમેરામાં
ઉતારી શકે છે.

દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વીગેરેનો સહેલાઈથી ફોટો
લઈ શકાય છે. એમાં શીખવાની કડાકુટ નથી.
હમે તે ખરીદનારને તેની સંપૂર્ણ રીત ઘેર બેઠે
શીખવી શકીએ છીએ. ઘણા લોકો આ કેમેરા

રૂ. ૧૦ થી ૧૫ સુધી વેચે છે.

પણ તેની ખરી કીમત માત્ર રૂ. ૩) છે.

અને પોસ્ટેજ જુદું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન.

૬. દાકુરદાર રોડ,—મુંબઈ.

કાયદો ના કરે તો પૈસા પાછા!!

કામ સંજીવન બળ, બુદ્ધિ અને સૌ-
દર્યતાની વૃદ્ધિ કરનાર આ દવા ગોપાલ વળતમાં
ભારે વખાણુ સાથે સર્વત્ર પ્રચલીત થઈ ગઈ
છે. ગએલી બુવાની પાછી મેળવવા માટે આ
દવા જાણીતી છે. વીર્યનો ઝરો છે. લોહી સુ-
ધારક છે. કીમત રૂ. ૧).

નામરદીનો જો કોઈ પણ ઉપાય ના તો
અમારું

શંઠત્વવિનાશક

તેલજ છે. ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી
નામરદી માત્ર ત્રણજ દીવસમાં જડથી દુર કરે
છે. સાધારણ શીથીલતા તો પહેલેજ દીવસે દુર
થાય છે. ૨૧ દીવસના પુરા સેવનથી જીંદગી-
ભર નચીંત થવાય છે. (કીમત માત્ર રૂ. ૫)
નમુનો જોઈએ તો રૂ. ૧).

ટૅકાણું—જે. એન. શેઠના

જનરલ ઓર્ડર સપ્લાયર્સ

કાલ્યાણેવી રોડ-મુંબઈ.

“ જાદુગર ”

મત્ર, તંત્ર, તથા જાદુવિદ્યા શીખવી હોય તો રૂ. ૧-૬-૦
મોકલી જાદુગર મંગાવો. તેના વાંચનારા કહે છે
કે હાથમાંથી છોડવું ગમતું નથી.

જાદુગર ઓફીસ.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

કેઈ લેશો કે ?

હીસ્ટ્રીઆને વાસ્તે ખાસ તૈયાર કરાવેલી શુદ્ધ વનસ્પતીની દવા.
ગોળી ૫૦ ની કીંમત રૂ. ૧૫-૦-૦

તાવની ગોળી—એક આનાની ટીકાટ મોકલનારને મફત મોકલવામાં આવે છે. ઉપલી દવા તદ્દન રીચીરોડે મફત આપવામાં આવે છે.

ત્રીભોવન જી. તાસવાલા.

સ્વદેશી સામાન વેચનાર તથા પુરો પાડનાર.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

બાટલીવાળા એગ્યુ મીક્ચર.

તાવનો સૌથી અકસીર ઉપાય શું ?

મરકીમાંથી બચવું હોય તો વાપરશો શું ?

મરકીના હુમલામાં સૌથી ક્ષતેલમંદ દવા કયું ?

ધન્કુલુએંઝા તાવનો સરસ ઉપાય ?

બાટલીવાળા એગ્યુ મીક્ચર

અથવા

બાટલીવાળા એગ્યુ પીલ્સ.

કોલેરાનો અકસીર ઇલાજ શો ?

ઉલટી તથા ઝાડામાં કયું દવા વાપરશો ?

ઝાડા વધારે થાય તેનો ઉપાય શો ?

મુસાફરીમાં સાથે શું રાખશો ?

ડાક્ટર બાટલીવાળાનો કોલેરોલ.

બાટલીવાળા, એગ્યુ પીલ્સ, બાટલીવાળા એગ્યુ મીક્ચર, બાટલી-વાળાની કંપનીનો કોલેરોલ સર્વ ટુકાણે વેચાય છે.

કીંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧ તથા બાટલીવાળા અંગ્રેસી ટોનીક પીલ્સ કીંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧૫.

ટુકાણું-વરલી, દાદર-મુંબઈ.

સ્વદેશી દવાઓ.

ટુંક મુદતમાં બીકસની દેશી દવાઓના ચોક્કસ ગુણ માટે રૂપાનો ચાંદ અને વિદાન માણસોનાં નર્મીયકંઠા મળેલાં છે. બીકસ-નની બે રૂપીયાની દવા લેનારને નાનું રૂ. ૨ સુખ સાધન નામનું રૂ.૦-૮-૦ ની કામતનું મોટું પુસ્તક હેડ મળશે.

શક્તિની અકસીર દવા.

બીકસન ગેનીક પીલ્સ—ધાતુવીકારનાં દરદો દુર કરી મજ-બુત શક્તિ આપે છે. કી. રૂ.૧). નં. ૨ રૂ. ૧૧.

બીકસન એન્થુમીક્ચર—પ્લેગ તથા દરેક જાતના તાપ ઉપર ધણુંજ અકસીર છે. કી. આના બાર.

બીકસન ગોનોરીયા ડ્રોપ્સ.

જુના હઠીલા પ્રમેહથી કંઠાળી નાસીપાસ ન થતાં ફક્ત એક શીશી જરૂર વાપરો. કી. રૂ.૧૧.

ગોનોરીયા પીલ્સ—રૂ. બા.

ખુશબોદાર બીકસન ચરસ્વતી હેર એઈલિ—કેશને વધારી મગજને ઠંડક આપે છે. કી. આના ૧૨-૬

અધા આનાની ટીકીટ બીડી નામ, ગામ જલ્લો ચોક્કસ લખવા-થી સોનેરી શીખામણ સાથેનું પ્રાઇસ લીસ્ટ મોકલીશું.

સોલ એજન્ટ—શા. હીરાચંદ લીમજી.

વીલાયતી દવા વેચનાર—ગનબાવ સ્ટીટ—મુંબઈ.

જાહેર ખબર.

સંસાર વ્યવહાર, વંધો રોજગાર અને જીવન નિર્વાહ ચલાવવાને ખાસ જરૂરીના અને અમૂલ્ય વિજ્ઞાના મણકાથી ગુંથેલી આ “વ્યવહાર (ચિંતામણી) અથવા જ્ઞાન સંગ્રહ ગ્રંથમાળા”નામની મોઢી માળા, દરેક ગુજરાતી જાણુનારના હૃદયમાં પડશે. જુદા જુદા ૧૦૮ વિષયોમાં તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે; ઉપરાંત વળી વ્યાપારી જ્ઞાન આપવા માં વ્યાજવંદ્ય મગાર પાણાનો કોઠો, દસ્તાવેજની પદ્ધતિ, વીલ, ભાડા, કરાણાનાં, પત્રવ્યવહાર, અરજ વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતોમાં સામાન્ય રીતે સમજાવેલી છે.

પુસ્તકનું કદ રોયલ બારપેંચ ૦-૪૦૦ નું થશે. કાગળ ઉંચા, સોનેરી નામવાળું પાકું પાકું, કડાં પણ ગરીબ તવંગર સર્વની સગવડ માટે ખર્ચના ગ્રમાણુમાં અગાઉથી ગ્રાહક થઈ આશ્રય આપનાર માટે માત્ર રૂપિયો એકજ કિંમત રાખવામાં આવી છે. પાછળથી રૂપિયો દોઢ. વી. પી. પોસ્ટેજના ત્રણ આના પડશે.

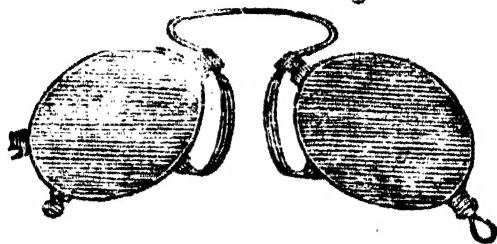
ગ્રાહકોએ પોતાનાં નામો સત્તર નોંધાવવાં: ધણાંખરાં નામો નોંધાઈ ગયાં છે અને હવે થોડાજ વખતમાં ગ્રંથ બહાર પડશે.

નામ નોંધાવવાનું ઠેકાણું:—

રા. ભૂખણદાસ ત્રીકમદાસ પટેલ-દોરા-જીલ્લો ભરૂચ.

કવિ કલ્હાનજી ધર્મસિંહ; તાડદેવ જ્યુબિલી બાગ—મુંબઈ.

ચસ્માની મોટી દુકાન.

ખરા પેખલના ચસ્મા વેચનાર.

ખાસ વીજાપતથી મંગાવેલા ખરા પેખલના ચસ્મા અમારે લાંથી
ધણુજ ઝોળા લાવથી મળે છે.

વિલાયતમાં ખાસ થયેલા આંખના ડાક્ટર બળવતરાય નરસી-
હરાય કાનુગા એલ. એમ એન્ડ બાળુ અને એલ. આર. સી. પી.
ને અમારે ત્યાં ડાક્ટરી ચસ્માની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસ્મા-
નો નંબર મફત કાઢવા માટે રોકવામાં આવ્યા છે.

મોતીઆના ચસ્મા તથા કમ્પાઉન્ડ ગ્લાસ પણ અમારે લાંથી
દરેક જાતના મળે છે.

સદગૃહસ્થો તથા બાનુઓની સગવડ માટે ઘેર બોલાવવાથી દાક્ટરી
ચસ્માની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસ્માનો નંબર મફત કાઢવામાં આવે છે.

અમારે લાંથી લીધેલા પેખલના ચસ્માનો નંબર એક વરસ સુધી
પૈસા લીધા વિના ફેરફાર કરી આપવામાં આવે છે.

એક વરસ પછી અમારે લાંથી લીધેલા ચસ્મા અગર જુના પેખલના
ચસ્માનો નંબર ફક્ત રૂપીયો એક લેઇ કાચ ફેરફાર કરવામાં આવશે.

ખાસ જૈનના સાધુ સાધવીઓના માટે નફા લીધા વિના ચસ્મા
આપવામાં આવે છે.

ચુનીલાલ મયાચંદ મહેતા.

૬. ત્રણ દરવાજા નં. ૩૬૧૪—અમદાવાદ.

દીક્ષીવ લાલા બીશનદયાળ ધરમદાસનો

શુદ્ધ સાચાં મોતીનો સુરમો.

આંખની બળતર, કળતર, મેઝબની ગરમી, નજબો,
તેલ, આંખ, છારી, છાયા, કુલું, પડળ, આંખમાંથી પાણીનું
રવું, ચીપડા, પરવાણાં વીંગરેને મટાડે છે.

કામત નં. ૧-૩ નો કાળો સુરમો તો. ૦૧ ની શીશીનો રૂ. ૦૧૧

તો. ૦૧૧ ની શીશીનો રૂ. ૧

નં. ૪ નો પીળો સુરમો તો. ૦૧ ની શીશીનો રૂ. ૦૧૧

તો. ૦૧૧ ની શીશીનો રૂ. ૧

નં. ૫ નો ઘાળો સુરમો તો. ૦૧ ની શીશીનો રૂ. ૦૧૧

નં. ૬ નો લાલ સુરમો શીશી ૧ નો રૂ. ૦૧૧

આંખવાની સળી શીશી સથિ મળશે.

બનાવનાર તથા વેચનાર

લાલા બીશનદયાળ ધરમદાસ અત્તરવાળા.

નં. ૩૫૫૩ અમદાવાદ.

રજીસ્ટર નંબર ૧૮૦ વાળી.

રોયલ ટોનીક પીલ્સ

ધાતુને પુષ્ટ કરી તાકાત આપનારી શુદ્ધ વનસ્પતી ।

મગજને પુષ્ટી, બદનને ત
અશક્ત થયેલા સ્ત્રી પુરુષાને ર
સ ઇલાજ.

કેશર, કરતુરી, અંબર વીં
વનસ્પતીની બનેલી "રોયલ
પીલ્સ" દરેક પ્રકારની નબળા
કરી રવનામાં પીશાયમાં જ
બંધ કરી વાયવીકારના ગુણ દરેક
મટાટી ગયેલી મરદાસ પાછો બંધ
પાયતશક્તી વધારી, અરસવાને તા
કાત આપી, શરીરનું પોષણ કરે છે
અટલુંજ, નાહિ પણ ફક્ત ત્રણ દિવ
સમાં પોતાની અદ્ભુત શક્તિ આપે

હુબ બતાવે છે. વળી સ્ત્રીઓને અનીયમીત સ્વાવેને અટકાવી નબ
સ્થાનને સુધારી તંદુરસ્તી બક્ષે છે.

નક્કલી માલથી સાવચેત રહેજો.

રજીસ્ટર નંબર ૧૮૦ તપાસી લેજો.

કીંમત ૩૦ ગોળીની બાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦

ગોવીંદજી દામોદરની કું.

જયાબંધ તથા છુટક દવા વેચનાર

જુની હુનુમાનગલી, મુંબાઈ.

